

PROGRAM

Nezavisno društvo novinara Vojvodine,
članica Koalicije za REKOM organizuje

Nacionalne konsultacije sa intelektualcima o Inicijativi za formiranje REKOM

25. septembra 2009.

Hotel „Novi Sad“, Novi Sad, Vojvodina, Srbija
Organizator: Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad

Dnevni red

- 9:45-10.15   **Uvodne reči organizatora**
Dragan Popović, Fond za humanitarno pravo
- Pregled održanih konsultacija civilnog društva o mehanizmima utvrđivanja i kazivanja činjenica o ratnim zločinima počinjenim u zemljama bivše SFRJ i predstavljanje inicijative za osnivanje REKOMa**
- 10.15 - 10.30   **Iskustvo drugih**
Predavač: Bogdan Ivanišević, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu (ICTJ)
- 10.:30 – 11.15   **Diskusija**
- Uloga i odgovornost intelektualaca za utvrđivanje i javno iznošenje činjenica o ratnim zločinima; pregled sadašnjih regionalnih programa, prepreka u saradnji, mogućnosti razvoja**
- Moderator: Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine
- 11:15 – 11:45   Pauza
- 11:45 – 13:00   **Nastavak rasprave**

	Moderator: Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine
13:00 – 14:30	Ručak
14.30 – 15:30	Nastavak rasprave Moderator: Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine
15.30 – 17:00	Zaključci i preporuke Moderator: Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine

Organizatori

1. Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Srbija
2. Maja Leđenac, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Srbija
3. Nedim Sejdinović, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Srbija

Uvodne reči

Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Srbija

Dinko Gruhonjić: Dobar dan svima. Kao prvo, dobrodošli, hvala vam što ste se odazvali našem pozivu za Nacionalne konsultacije sa intelektualcima o inicijativi za formiranje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava na prostoru bivše SFRJ. Izvinjavam se zato što kasnimo već u startu, ali pošto su nam neki od učesnika ranije najavili da će malo zakasnuti, odlučili smo da malo sačekamo da ne bismo kasnije pravili gužvu, ulazili i izlazili. Drugo izvinjenje je u ime Nataše Kandić, direktorice Fonda za humanitarno pravo, koja je tek kasno sinoć saznala da će ipak danas morati da prisustvuje suđenju pred Specijalnim sudom za ratne zločine u Beogradu. Umesto Nataše Kandić, prema predviđenoj agendi, govoriće Dragan Popović iz Fonda za humanitarno pravo. I za početak hoću samo nekoliko tehničkih pitanja da postavim i nekoliko napomena. Dakle, pod broj jedan, za učesnike koji nisu iz Novog Sada putne troškove ćete moći regulisati tu ispred, za vreme kafe pauze ili pauze za ručak. Što se tiče samog ručka, na početku odmah da pitam, da li ima vegeterijanaca, da znamo da naručimo, podignite ruke slobodno ... Znači, ima, jedan, dva, tri, jesam dobro prebrojao? Tri, ne, četiri. Neko ne jede svinjetinu, možda. Ok, onda ćemo jedan deo u svakom slučaju predvideti za vegeterijance i za osobe koje ne jedu svinjetinu. Dakle, što se tiče dnevnog reda i agende, imate sav materijal pred sobom i ja ću sada, da ne dužim dalje priču i da ne pričam ja o REKOM-u, najaviti Dragana Popovića koji će vam ispričati o tome kako je inicijativa uopšte rođena i šta se sve dalje dešavalo i šta se planira do kraja ... Da se predstavimo svi, ok. Bogdan ima konstruktivnu sugestiju, podsetio me je da je to, u stvari i naš dobri običaj da se predstavimo svi pre samog početka. Dakle, da vas obavestim da sve ovo šta ćemo govoriti se snima i da će biti transkript na našem sajtu, pa evo da krenemo upravo sa Bogdanom koji je inicirao.

Bogdan Ivanišević: Ja sam Bogdan Ivanišević, saradnik Međunarodnog centra za tranziciju pravdu, to je nevladina organizacija sa sedištem u Nju Jorku i, kao što njen naziv kaže, bavi se pitanjima tranzicione pravde. Suđenja za ratne zločine, reparacije, utvrđivanje činjenica o kršenjima ljudskih prava, i institucionalne promene su glavne oblasti kojima se organizacija bavi. A radim i živim u Beogradu.

Hajrija Mujović Zornić: Ja nisam iz ove oblasti, praktično. Ja sam doktor Hajrija Mujović Zornić, radim u Institutu društvenih nauka, Centar za pravna istraživanja. Inače se bavim drugom oblašću, a to su ljudska prava u oblasti zdravlja, ali me ovo interesuje čisto sa pravničkog aspekta i nekog ljudskog. Zato sam došla ovde.

Gordana Draginić Nonin: Ja sam učesnik Gordana Draginić Nonin iz Novog Sada.

Svenka Savić: Ja sam Svenka Savić iz Novog Sada.

Dubravka Valić Nedeljković: Ja sam Dubravka Valić Nedeljković šef Odseka za medijske studije, inače se bavim medijima u vreme rata i jezikom mržnje koju su mediji sejali za vreme konflikta na teritoriji Jugoslavije.

Jelena Cakić: Ja sam advokat Cakić Jelena, dolazim iz Leskovca, iz organizacije Žene za mir.

Julijana Beli Goenz: Ja sam Julijana Beli Goenz, šef Odseka za germanistiku na Filozofskom fakultetu. Mene interesuje pitanje krivice i prevladavanje prošlosti.

Jasminka Hasanbegović: Ja sam Jasminka Hasanbegović sa Pravnog fakulteta, Univerziteta u Beogradu.

Relja Dražić: Relja Dražić, po profesiji filozof, a radim kao izdavač i prevodilac. Ovde sam najviše zbog toga što sam u prethodnom periodu izdao jednu knjigu pod nazivom *Zašto su ćutale*, posvećeno jednom ratu koji je prethodio ovome, ali, eto, zanima me nešto iz ove oblasti.

Đorđe Subotić: Moje ime je Đorđe Subotić, ja sam predsednik nevladine organizacije Vojvođanski klub iz Novog Sada.

Milan Simurdić: Milan Simurdić iz Novog Sada.

Đokica Jovanović: Đokica Jovanović, nastavnik Filozofskog fakulteta u Beogradu, inače živim u Nišu, bavim se odnosom između kulturnog podsistema i političkog podsistema.

Pavle Rak: Pavle Rak, ja sam pisao o etičkom aspektu svih ovih sukoba i zbog toga sam ovde.

Živojin Tasić: Živojin Tasić, kustos, dokumentarista Narodnog muzeja u Leskovcu.

Milan Cakić: Milan Cakić, student doktorskih studija, sociolog, a inače sam iz Niša.

Milanka Šaponja Hadžić: Milanka Šaponja Hadžić, inače sam iz Beograda i konsultant sam američke organizacije The Crimes of War Project.

Slobodan Marković: Slobodan Marković, docent na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu i savetnik u Beogradskom fondu za političku izuzetnost.

Vladislav Radaković: Vladislav Radaković, profesor književnosti u penziji.

Željko Kaluđerović: Ja sam Željko Kaluđerović, docent na Odseku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Milica Rodić: Milica Rodić, Udruženje građana Fractal, inače sam sociolog.

Vladimir Pavićević: Ja sam Vladimir Pavićević, doktorant na Fakultetu političkih nauka beogradskog univerziteta.

Slobodan Beljanski: Slobodan Beljanski, advokat.

Dragana Ćorić: Dragana Ćorić, asistent na Pravnom fakultetu u Novom Sadu.

Mirko Đorđević: Mirko Đorđević, list Republika, socio-religijska istraživanja, odnos crkve i države, to me trenutno zanima.

Pavel Domonji: Pavel Domonji, Helsinški odbor.

Balint Ištvan: Ja sam Balint Ištvan, publicista.

Stanko Pihler: Ja sam Stanko Pihler iz Novog Sada.

Dragan Popović: Ja sam Dragan Popović iz Fonda za humanitarno pravo.

Dinko Gruhonjić: Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine. Kolege iza, možete slobodno ... Da vas imamo ... Malo glasnije samo.

Milijana Jeftenić: Milijana Jeftenić iz Radio Novi Sad.

Emir Salihović: Emir Salihović iz Fonda za humanitarno pravo.

Suzana Vidović: Suzana Vidović iz Fonda za humanitarno pravo.

Branislava Kostić: Branislava Kostić, predavač na Fakultetu tehničkih nauka.

Branislava Opranović: Branislava Opranović, Nezavisno društvo novinara Vojvodine. Novinar sam i bavim se istraživanjem govora mržnje i zbog toga sam ovde danas. I, naravno, kao član organizacije koja organizuje ceo ovaj skup.

Slobodan Kovačević: Slobodan Kovačević, Agencija SRNA.

Bosiljka Perović: Bosiljka Perović, Nezavisno društvo novinara Vojvodine.

Aleksandar Reljić: Aleksandar Reljić, Nacionalni dnevnik TV Pinki.

Tijana Rolović: Tijana Rolović, Fond za humanitarno pravo.

Vera Korpondić: Vera Korpondić, TV Vojvodina.

Dinko Gruhonjić: OK, svi smo se predstavili, dužan sam samo još da vam kažem da se ispostavilo da je septembar malo nezgodan mesec za organizovanje konsultacija sa intelektualcima. Naime, kad sve saberemo, mi smo na spisku za ove konsultacije imali više od stotinu ljudi, ali jako veliki broj uvaženih kolega je ili na putovanjima ili ima ispite i tako dalje. U svakom slučaju, sada bih predao reč Draganu Popoviću iz Fonda za humanitarno pravo koji će vam reći nešto više o Inicijativi za REKOM.

Zašto REKOM i tok konsultativnog procesa

Dragan Popović, Fond za humanitarno pravo, Srbija

Dragan Popović: Hvala, Dinko. Razlog zašto smo se ovde okupili, tj. zašto smo započeli sa ovim konsultativnim procesom, a započeli smo ga u maju 2006. godine, je potreba za pokretanjem javne debate o formiranju regionalnog tela za istraživanjem i utvrđivanjem činjenica o ratnim zločinima i drugim teških kršenjima ljudskih prava koji su se dogodili tokom oružanih sukoba devedesetih godina. Putem te javne debate mi pokušavamo da ubedimo vlade u regionu da se formira jedno istražno telo, Regionalna komisija ili kako je mi skraćeno zovemo REKOM, kao vansudski mehanizam koje bi se upravo bavilo svim ovim stvarima koje sam pomenuo. Dakle, za razliku od sudskog mehanizma koji bi se bavio utvrđivanjem individualne krivične odgovornosti osoba koji su direktni počiniozi zločina ili su odgovorni zbog svoje uloge nadređenog u komandnom lancu, ovaj vansudski mehanizam bi se bavio utvrđivanjem činjenica o zločinima, ali sa aspekta žrtve. Dakle, ovakvo jedno telo utvrđuje činjenice na osnovu narativa žrtve i predstavlja platformu za žrtve da javno govore o svom stradanju. To je ta prvenstvena razlika između vansudskog i sudskog mehanizma. Naravno, ovakvo jedno telo će utvrđivati činjenice o zločinima ne samo na osnovu onoga šta žrtve kažu, iako je to svakako primarno, ali i na osnovu nekakve druge dokumentacije, recimo, dokumentacije nevladinih organizacija ili razne arhivske građe. Ali, u svakom slučaju, to je jedno telo koje je fokusirano na žrtve, fokusirano na narativ žrtava, koje žrtvama daje pravo da javno govore o svom stradanju. Zašto je potrebno imati jedan ovakav mehanizam? Iz prostog razloga što sudski odgovor na ono šta se događalo u prošlosti nije dovoljan, zato što praksa pokazuje, ne samo u Srbiji ili regionu, već i u drugim kontekstima, da prosto u jednom zadovoljavajućem periodu nije moguće procesuirati sve počinioce zločina. Konkretno, u Bosni i Hercegovini se pretpostavlja da ima čak i do deset hiljada počinilaca. Ne postoji takav efikasan mehanizam koji bi u jednom razumnom roku, po mogućstvu za života žrtava i porodica žrtava, procesuirao sve zločince. Iz tog razloga potreban je jedan drugi mehanizam koji će upravo dati žrtvama šansu da govore. Mi, takođe, želimo da ova komisija bude, sa jedne strane, zvanična komisija, a sa druge strane, da bude regionalna komisija. Zvaničnošću komisije daje joj se snaga čime bi se pomoglo da se prekine sa poricanjem da su se zločini dogodili, dakle da se prekine sa negiranjem zločina, da se zločini priznaju. Ukoliko je jedna ovakva komisija zvanično telo koje će formirati institucije država, mi verujemo, tako bi trebalo biti, da će institucije stati iza nalaza jednog takvog svog tela. Sa druge strane, pored toga što je što bi ta komisija trebala biti zvanična, ona mora biti i regionalna. Razlog zašto mi insistiramo da ovakvo jedno telo bude regionalno, na to nas nas praktično navodi karakter sukoba koji se dogodio na ovim prostorima, gde su praktično sve države u regionu na direktan ili indirektan način bile uključene u počinjenje zločina. Zbog tog teško je poverovati da bi jedno nacionalno telo bilo spremno, ili čak bilo u mogućnosti, ili bi čak jednom nacionalnom telu bilo dozvoljeno da istražuje, recimo, u jednoj drugoj državi. Recimo, na koji način bi jedna kosovska komisija bila spremna i u mogućnosti da istražuje pitanje masovnih grobnica u Batajnici ili Petrovom selu? Vrlo je teško poverovati da će jednom nacionalnom telu iz druge države biti dozvoljen pristup određenoj dokumentaciji. Sledeći problem zašto je važno da ovakvo telo bude regionalno je zato što, sad se već to i kolokvijalno govori, ali to je, nažalost, tačno, žrtve se nalaze sa jedne strane granice, a počiniozi se nalaze sa

druge strane granice. Često su počinioi dobili državljanstva nekih drugih država i zbog zakonskih ili ustavnih zabrana ekstradicije svojih državljana nekoj drugoj državi dobijamo kao posledicu da zločinci prosto neće biti procesuirani. Takođe, teško je poverovati da će žrtve imati poverenje u institucije one države čije su neke druge institucije počinile zločin. To je još jedna manjkavost nacionalnog pristupa utvrđivanja činjenica o zločinima. I takođe nešto sa čim se još susrećemo u regionu, imamo etnički pristup utvrđivanju istine ili utvrđivanju činjenica. Svakako postoji jedna istina, međutim, imamo veliki broj interpretacija istine i upravo ukoliko budemo imali to jedno zvanično telo koje će zvanično utvrditi činjenice o počinjenim zločinima, to će upravo pomoći sa takvom vrstom interpretacije. Upravo to smatram kao jednu od najvećih vrednosti ovakvog jednog tela: takvo jedno telo će nam pomoći, mi bar verujemo, u prevazilaženju ovakvog jednog etničkog pristupa istini. I ono šta je naročito značajno, a vezano je za taj etnički pristup, to je jedna apsurdna situacija, gde se u čitavom regionu javlja neka vrsta senzibilizacije za one koje jedna etnička smatra počinioicima, dok se te osobe u drugim državama smatraju herojima. Čak se dolazi do možda jednog bizarnog detalja, gde se vrši minimalizacija ili čak negiranje postojanja žrtava. A ukoliko se ipak prihvati da žrtve određene etničke grupacije postoje, onda se uglavnom kaže da su te žrtve neka vrsta kolateralne štete tokom opravdane borbe protiv agresije, a ne da se prosto radi o praksi počinjenja zločina ili kršenja prava određene etničke zajednice. I upravo to je taj razlog zašto mi smatramo da je potrebno imati zvanično i regionalno telo za utvrđivanje činjenica o počinjenim zločinima. Kao što sam napomenuo na početku, ovaj proces započeo je u maju 2006. godine i njega su započele tri nevladine organizacije iz regiona – Documenta iz Zagreba, Istraživačko dokumentacioni centar iz Sarajeva i organizacija iz koje ja dolazim Fond za humanitarno pravo. U tom trenutku svakako nije bila iskristalizovana ideja o jednom preciznom instrumentu koji treba da bude formiran, već je pokrenuta debata o regionalnim mehanizmima za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i ta debata je, ustvari, započeta unutar civilnog društva. Dakle, data je prilika prvenstveno udruženjima žrtava i žrtvama da kažu na koji način oni vide da je potrebno utvrditi činjenice o ratnim zločinima, sa jedne strane, a sa druge strane je omogućeno generalno civilnom društvu i pojedincima unutar civilnog društva da se takođe očitaju prema ovom problemu. I upravo takva jedna diskusija trajala je, pa sve do sredine 2008. godine kada je donet zaključak na osnovu predloga, mišljenja i preporuka sa održanih konsultacija, da se, ustvari, sve ideje slivaju ka tom jednom preciznom mehanizmu, ka mogućnosti i potrebi osnivanja jednog ovakvog istražnog tela, znači, Regionalne komisije ili REKOM. E od tog trenutka čitava inicijativa dobija jedan poseban i precizan cilj, a to je formiranje regionalne komisije i pridobijanje podrške za formiranje jednog ovakvog tela. Dok se sa druge strane putem ovakvih skupova pokušavaju dobiti mišljenja, predlozi i preporuke o samom modelu i mandatu jednog takvog tela, kao i svim ostalim pitanjima koja su od neophodne važnosti za funkcionisanje takvog instrumenta, kao na primer: kakvi bi bili odnosi između ovakvog vansudskog mehanizma i tužilaštva i sudova koji se bave pitanjem ratnih zločina; na koji način će biti izvršena nominacija, a nakon toga i selekcija članova takvog jednog tela; koji su to zločini kojim ovakvo telo treba da se bavi; koji je to vremenski period u kojem bi ovakva jedna komisija trebala da završi svoj rad; od koje godine treba početi sa istraživanjem, i tako dalje. Dakle, to su ta pitanja koje treba rešiti i koja se i dalje rešavaju na ovakvim skupovima. Kada je sredinom 2008. godine odlučeno da je potrebno inicirati diskusiju o formiranju jednog ovakvog tela, od

tog trenutka brigu o čitavoj organizaciji konsultativnog procesa, strategiji i generalno o programskom izgledu diskusija, preuzela je Koalicija za REKOM. Dakle, ove tri organizacije, sada dve, koje su započele proces sada su samo članice te koalicije. Koalicija za REKOM trenutno broji više od 400 organizacija i pojedinaca iz regiona. Kada kažem region, prvenstveno mislim na Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Crnu Goru i Kosovo. Dakle, čitav ovaj konsultativni proces se upravo odvija u ovim zemljama i one su poprimile karakter lokalnih, nacionalnih i regionalnih konsultacija. Lokalne i nacionalne konsultacije ... Ovo su, konkretno, nacionalne konsultacije, gde očekujemo učesnike sa teritorije čitave Srbije, dok bi lokalne konsultacije pokrivale jedan region unutar jedne države. Regionalne konsultacije su konsultacije koje obuhvataju više država. Jedan poseban forum za diskusiju o ovoj temi su regionalni forumi za tranzicionu pravdu gde mi na određeni način sumiramo rezultate, sumiramo te preporuke do kojih se došlo putem lokalnih, nacionalnih i regionalnih konsultacija. Međutim, ti regionalni forumi za tranzicionu pravdu imaju još jednu posebnu vrednost, a ta vrednost je u tome što mi na tim forumima dajemo priliku žrtvama da javno govore na identičan način kako je to omogućeno da govore u nekim komisijama koje su se formirale u drugim društvenim kontekstima. Naravno to je na mnogo nižem nivou, ali u svakom slučaju mi na takvim forumima dajemo priliku žrtvama iz svih etničkih zajednica da govore o svojoj sudbini. Konsultativni proces će inače trajati još otprilike godinu dana i on će kulminirati u junu sledeće godine, kada ćemo mi biti spremni da na osnovu preporuka koje smo dobijali do danas i koje ćemo danas dobiti od vas i na sledećim konsultacijama, izgradimo model i mandat te regionalne komisije. Takođe, tada ćemo krenuti u javnu kampanju pod nazivom *Kampanja milion potpisa*, kojom ćemo inicirati dobijanje potpisa od pojedinaca u čitavom regionu. Mi smatramo da je moguće u tom periodu od juna meseca do kraja godine da dobijemo milion potpisa. Milion potpisa bio bi instrument kojim bismo izvršili pritisak na vlade u regionu tj. parlamente u regionu da stave na dnevni red pitanje formiranja jednog ovakvog tela i da na kraju prihvate njegovo formiranje i stanu iza jednog ovakvog tela. Naravno, pored tih milion potpisa mi ćemo institucijama u regionu dati i taj model REKOM-a koji će izrasti na osnovu ovih konsultacija. Ja bih u ovom trenutku stao i javio bih se nakon toga za reč, kada budemo baš konkretno diskutovali o preporukama, a gde bih vas upoznao sa preporukama koje smo do sada dobili, kao i sa nekakvim temama i dilemama o kojima smo diskutovali tokom ovog trogodišnjeg konsultativnog procesa. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Hvala, Dragane. Sada će nam o iskustvima drugih, kada su u pitanju manje ili više slične komisije, formirane nakon sukoba u različitim državama sveta govoriti Bogdan Ivanišević iz Međunarodnog centra za tranzicionu pravdu. Bogdane, izvoli.

Najbolja iskustva drugih

Bogdan Ivanišević, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu

Bogdan Ivanišević: Ja želim na početku da se izvinim, jer ne stojim najbolje sa glasom ovih dana, tako ako bude kašljanja i šmrkanja u toku mog izlaganja, izvinjavam se zbog toga. Do sada je ... Dakle, ja ću pokušati opisno da prikažem iskustva drugih komisija za istinu. Neću se baviti teorijom, nego više empirijskim izlaganjem, ovo će

dakle biti to. Mislim da od početka ove decenije, kada se o ovoj temi više pričalo kod nas zbog tadašnjeg osnivanja komisije za istinu u ondašnjoj Saveznoj republici Jugoslaviji, do danas ova tema nije nekako bila mnogo prisutna u javnom govoru, tako da je možda propušteno da je u međuvremenu, tokom ove decenije, dosta novih komisija osnovano; nagomilalo se toliko tog iskustva i mislim da bi moglo biti zanimljivo i korisno da se upoznamo, sasvim kratko sa tim iskustvima. Do sada je ukupno postojalo oko 37 – 38 komisija za istinu; koristim taj generički pojam, mnoge se nisu zvale uopšte komisija za istinu, nisu sadržale taj termin u svom nazivu, mnoge nisu sadržale ni termin pomirenje u svom nazivu. Dakle, „komisija za istinu“, jednostavnosti radi. Tačan broj je teško utvrditi, mislim da ne postoji konsenzus oko toga zato što nije uvek sasvim jasno da li je neko telo zaista i komisija za istinu, da li odgovara nekom idealnom tipu takvog jednog tela. Recimo, u Rumuniji je 2006. godine postojala jedna komisija koju je osnovao predsednik države i koja po svim svojim elementima ustvari ispunjava uslove koje bi je činile komisijom za istinu, ali nekako u literaturi gotovo da se ni ne pominje, ne uvrštava se u te komisije, i to zbog toga što ona uopšte u svom radu nije koristila intervjuisanje žrtava. Dragan Popović je malopre rekao da ovakvo telo utvrđuje činjenice na osnovu narativa žrtve i to je u ogromnom broju slučajeva tako, prevashodno na osnovu narativa žrtve; a ta, recimo, komisija u Rumuniji uopšte nije intervjuisala žrtve, ali je zato imala pristup ogromnom broju do tada nepoznate, nekorisćene državne dokumentacije iz perioda komunizma u Rumuniji. Da li je to komisija za istinu ili ne, ja bih rekao da jeste, ali eto zbog toga što nije intervjuisala žrtve obično se ne pominje u pregledu sadašnjih komisija. Neka četiri elementa, oko kojih manje–više postoji konsenzus u literaturi da treba da budu ispunjeni da bi mogli da govorimo o postojanju komisije za istinu su sledeći: Takvo telo je fokusirano na prošlost, dakle, ne bavi se aktuelnim kršenjima ljudskih prava. Ono istražuje obrazac povreda, tako da ako se takvo jedno telo bavi jednim konkretnim događajem, recimo, komisija u Bosni koja je bila za Srebrenicu, to se ne bi moglo smatrati komisijom za istinu, to je istražno telo, istražna komisija koja se bavila tim konkretnim događajem, ali nju ne bi, ne uvrštava se u komisiju za istinu. To je vansudsko, kao što je Dragan rekao, privremeno telo. I, ono ima taj oficijelni, oficijelni karakter u tom smislu što komisiju osniva, iza njih stoji, vlast. Važno je naglasiti da u komisiji ne sede predstavnici vlasti, ustvari, oni gotovo da ni u jednoj komisiji nisu bili prisutni među samim komesarima. Trenutno postoje, prema mom, ajde, saznanju četiri komisije koje deluju u svetu, to su jedna u Kanadi, zatim u Africi u Togou, na Solomonskim ostrvima i u Keniji, s tim da su sve te četiri komisije u inicijalnoj fazi, nisu praktično počele sa javnim slušanjima i drugim oblicima svog rada. Istorijski, kao što verovatno znate, najpre je do osnivanja komisija došlo u Latinskoj Americi, potom je nekako taj talas komisija se prelio u Afriku, kasnije se to proširilo i u Aziju. Danas, eto, možemo da kažemo da je tih 37 – 38 komisija postojalo praktično svuda, eto i u jednoj Kanadi postoji komisija za istinu. Pošto je reč, dakle, o zvaničnim telima, vlasti su te koje osnivaju komisiju za istinu, najčešće je to šef države, predsednik ili recimo u Maroku to je bio kralj; ređe se komisije osnivaju aktima Parlamenta. Teorijski, izgledalo bi, zagovara se stav, da je bolje, da su komisije jače, da imaju snažniji mandat, ukoliko ih osnivaju parlamenti. To je verovatno tako, ali ako se sad baci pogled unazad na ono što su različite komisije učinile, teško bi baš, na osnovu dosadašnjeg iskustva, moglo da se kaže da postoji jasna podela na dobre komisije koje je osnovao parlament i manje dobre komisije koje je osnovao šef države. Dakle, tu nije toliko ... Ne postoji tu neki

automatizam u tom pogledu. Jedina dosadašnja komisija koja nije bila nacionalna komisija, komisija na nivou jedne države, je bilateralna komisija koju su u drugoj polovini ove decenije bili osnovali Istočni Timor i Indonezija. Bila je osnovana onim što su dva šefa države zvali memorandum o razumevanju, dakle, ne čak ni međunarodni ugovor. Važno, važno pitanje kada je reč o REKOM – u bi bilo kako osnovati tu komisiju i tu će biti potreban input pravničkih umova, možda ćemo čuti danas neku sugestiju u tom pogledu, al' u narednom periodu svakako to je jedna od tema o kojoj će se svakako razmisliti. Obično su članovi, broj članova komisije neparan, dakle, govorimo o komesarima, onima koji su javno lice komisije, koji sastavljaju konačan izveštaj. Jedini izuzetak za koji znam je Čile. U prvoj, od dosadašnje dve komisije za istinu u toj zemlji, prvoj koja je postojala početkom devedesetih, bilo je osam članova, a od toga su četiri bili negde pristalice Pinočea, prethodne vlasti, a četiri su bili simpatizeri, pristalice opozicije; za divno čudo ta komisija je uspela da dodje konsenzusom do izveštaja koji je imao više od hiljadu strana, čak i u opisu tema kao što su uzroci ili stanje koja je dovelo do puča '73. godine i do kasnijih kršenja prava, tako da je to možda jedan ohrabrujući primer kada se razmišlja o tome da li bi jedno telo, na ovom prostoru koje bi moglo biti telo sastavljeno od predstavnika više država, odnosno, od ljudi koji dolaze iz više država, da li bi uspelo da dođe do konsenzusa oko ne samo činjenica nego eventualno oko tumačenja činjenica, a to bi verovatno bio najveći izazov za ovakvu jednu komisiju. Kao što sam rekao, u njima je izuzetno retko prisustvo političara, a dominiraju osobe različitog profila, recimo, veoma je često prisustvo verskih lica u komisijama, naročito u Africi, ali ne samo u Africi, čak su mnogi predsednici tih komisija bili verska lica; najpoznatiji je primer *Tutu*, ali to je samo jedan od niza sličnih primera; tu su onda profesori univerziteta, lekari, filozofi, pravnici, dakle, razni profili. Ustvari ja ne znam za to da – ali ne isključujem da je bilo takvih primera – da su komisijama sedeli oni koji su se u to vreme bavili politikom ili predstavnici nekih stranaka. U komisijama učestvuju predstavnici udruženja žrtava, nevladinih organizacija; u nekim slučajevima komisije su imale, osim domaćih, takođe i članove iz inostranstva, što je najčešće bilo tamo kada se smatralo da, radi kredibiliteta ili radi neophodnosti da se amortizuju eventualne frikcije unutar komisije, da bi bilo potrebno da u članstvu budu i predstavnici iz inostranstva, a u jednom primeru, to je komisija za El Salvador, sva tri člana komisije bili su stranci. Obično komisije imaju osim centralnog ureda i lokalne urede, recimo u Liberiji je postojalo petnaest odeljenja u raznim delovima zemlje, u Južnoj Africi četiri, u Šri Lanci tri ureda komisije. I za područje Jugoslavije je još izvesno da bi osim nekog centralnog ureda bilo neophodno da postoje i uredi u sadašnjim, nezavisnim državama, bivšim republikama ondašnje SFRJ. Jedan od izazova bio bi kako koordinirati rad tih ureda, kako u pojedinim uredima ne bi došli pod prevelik uticaj lokalnih vlasti, kako ne bi počeli da deluju kao komisije, kao zasebne komisije. Slično, recimo, Šri Laci, u kojoj su kao što rekoh postojala tri ureda, no praktično su delovali kao tri zasebne komisije, imali su potpuno različitu metodologiju, na različit način su slušali svedoke i žrtve i to nije delovalo dobro, to su faktički delovale kao tri komisije, jedva povezane među sobom. Ja pokušavam da protrčim kroz niz tema o kojima se u vezi komisije za istinu može govoriti, s obzirom da imam na raspolaganju petnaest minuta i obično kada govorim o ovim stvarima uspem da kažem najviše pola onoga što sam rekao, tako da, nadam se da ću u toku razgovora kasnije biti moguće da nešto od onoga što ću sada morati da izostavim, da dopunim. Za sada bih možda istakao, osvrnuo se na pitanje ovlašćenja

komisija za istinu. Uglavnom, u dosadašnjim raspravama kojima sam ja imao prilike da prisustvujem o REKOM – u, često se moglo čuti da bi jedna ovakva komisija morala da ima ovlašćenja koja uključuju izdavanje obavezujućih naloga, zatim, praktično, pristupa dokumentaciji, arhivama, i tako dalje, što dobro zvuči; bilo bi dobro ako bi REKOM imao nešto moći koja se bar približava tome, međutim, treba biti realan, bar na osnovu iskustva drugih komisija da to najčešće nije tako, dakle, čak i tamo gde su osnivački akti i statuti komisija sadržavali takve odredbe koje su davale puna ovlašćenja komisijama, u praksi bi vlasti ili, recimo, vojska, policija ili neki drugi već našli načina da takve dokumente ne učine dostupnim komisiji. Međutim, uprkos tome komisije su u dobrom delu takvih primera uspele da urade dobar posao, makar da urade jedan kredibilan izveštaj i autoritativan izveštaj što sugerise da možda to pitanje treba malo dedramatizovati, naročito u jednoj, jednoj sredini kao što je bivša Jugoslavija, gde postoji, recimo, dokumentacija Haškog tribunala, a nad kojom, dakle, nemaju vlasti kontrolu, a najveći deo te dokumentacije je već sada na raspolaganju na web stranici Haškog tribunala. To je samo ilustracija da postoji jako puno načina da se sazna jako puno podataka, čak i ako vlasti, dakle, ne bi omogućile pun pristup svojim arhivama, dokumentima koje imaju. Glavni oblik delovanja komisija za istinu, približavam se sada kraju ovog uvodnog izlaganja, su javna slušanja i prikupljanje podataka druge vrste, dakle, dokumentacije. Javna slušanja su preovlađujući oblik delovanja komisije sada. Na početku, nije bilo tako. Tek od Južnoafričke komisije, sredinom devedesetih, to je postalo trend. Najveći broj komisija koje se sada osnivaju uključuju i taj aspekt i to je ono što čini komisije za istinu možda toliko privlačnim, zbog čega je ovoliko veliki broj njih osnovan u poslednjih deceniju dve, pri čemu treba naglasiti da ta javna slušanja ne znači da svi oni sa kojima komisija stupa u kontakt kao sa žrtvama i svedocima na kraju mogu i da svedoče u javnim tim slušanjima. Ustvari, sasvim je obrnuto, veoma mali procenat – žrtava pre svega, a i drugih – javno svedoči. Prosto nije logistički, iz razloga vremena, finansija, pa i mogućeg zasićenja javnosti, moguće omogućiti svakome da se na taj način obrati komisiji i javnosti. Izjave najvećeg broja ljudi se uzimaju u privatnom kontekstu, a oni koji javno svedoče obično se gleda da, na neki način reprezentuju – etnički i polno i na druge načine – kategorije žrtava. Ređe su svedočili i počinioци. Južna Afrika i Sjeverna Leone su jedne od retkih primera, kao i Istočni Timor, gde su i počinioци imali nekog motiva da i oni svedoče. I kad smo pomenuli Južnu Afriku želim samo da naglasim da, iako se najčešće, kada se govori o komisijama za istinu, ima u vidu primer Južne Afrike, da to bi možda trebalo zaboraviti, bar za potrebe današnje rasprave. To je po mnogo čemu specifičan primer komisije; ona je jedina komisija koja je imala tu moć da daje amnestiju počinioциma, a i ona je to uradila u samo malom broju slučajeva, opet procentualno gledano, od oko 7 000 aplikanata za amnestiju, nešto više od hiljadu je dobilo od strane komisije amnestiju, ostali nisu, zato što prema viđenju komisije nisu dali verodostojan i kompletan, kako da kažem, zapis ili svedočenje o kršenjima prava u koje su bili uključeni. Dakle, i sama ta komisija je ustvari samo u manjem broju slučajeva davala amnestiju. Drugo što treba naglasiti je, kao što sam malopre rekao: to je jedini primer komisije koja je imala mogućnost da daje amnestiju. Nesrećna je okolnost ta da vrlo često se sam pojam komisije označava i asocira, ide uz predstavu o davanju amnestije za zločin, zločincima. U praksi stvari apsolutno ne stoje tako i to bi trebalo razgraničiti, što naravno ne znači da, recimo, REKOM ne bi mogao da razmišlja o, ako ne punoj amnestiji, ono bar o značajnom ublažavanju kazne za neke počinioce tamo gde

bi njihovo svedočenje moglo, recimo, da dovede do lokacija sa nestalim licima kojih, koliko ja znam, ima još oko trinaest hiljada, koja se traže...

Dragan Popović: Više od šesnaest ...

Bogdan Ivanišević: Molim? Više od šesnaest? Na području bivše Jugoslavije. Ja bih stao ovde, verovatno ćemo imati prilike kasnije da razgovaramo o nekim od ovih tema i o drugim temama vezanim za rad komisije za istinu. Hvala vam.

Dinko Gruhonjić: Hvala, Bogdane. A sada, nakon ovih uvodnih izlaganja koja uvek organizujemo zbog toga što ne znamo koliko ste uopšte imali prilike da budete informisani o inicijativi za formiranje REKOM, ne vašom krivicom nego zbog činjenice. Evo, ja sam novinar, pa mogu to da kažem, da barem što se formiranja javnog mnjenja tiče kad su mediji u pitanju, stvari naravno ne stoje ni malo dobro kada je reč o ratnim zločinima. Dakle, reč je o tematici koja je duboko tabuizirana koja je i dalje na marginama kad su mediji u pitanju. Uglavnom svodi se na pokušaje proizvodjenja identifikacije sa okrivljenima za ratne zločine, a ne identifikacije sa žrtvama ratnih zločina. Ono šta je zapravo nama najbitnije, kao članicama Koalicije za REKOM, kada organizujemo ove konsultacije jeste da čujemo vaše mišljenje, kao ljudi koji imaju iskustva i vaše predloge, vaše kritike i uopšte vaša promišljanja na temu inicijative za formiranje te Regionalne komisije koja je, Bogdane ispravi me ako grešim, valjda prva regionalna komisija u istoriji postojanja ovakvih ili sličnih tela. Dakle, evo, molim vas da se javite za reč i kada počnete da govorite samo se predstavite, kažem zbog transkripta, da možemo da vas tituliramo. Gospodin Beljanski se javio.

Slobodan Beljanski: Ja se javljam za reč odmah pošto ... Iz ovoga šta smo čuli primetna je jedna prividna protivrečnost, možda stvarna, ali ... Radi se o tome da bi ovo telo trebalo da preuzme ulogu države u nadi da će njegove nalaze država, na kraju krajeva, iako nije htela da radi šta je trebalo raditi, prihvatiti. Drugim rečima, telo bi trebalo da deluje, da navede državni aparat, da ga stisne, dovede u tesnac i da dovede do reakcije, kada je već u početku izostala akcija. Zašto kažem da se nadam da je ova protivrečnost prividna? Evo iz kojih razloga. Svaka država posle političkog pada i vojnog debakla, pogotovo kada su ove posledice kompromitovane ideologije ekspanzivnih tendencija i agresije i zločina, nastoji da se rehabilituje, tj. da se sačuva društvo. Taj se proces odvija, bar kako ja vidim, kroz distanciranje, a to distanciranje se ispoljava na dva načina – jedan je suočavanje, a drugi je zataškavanje. Součavanje opet može biti jednostavno recepcija, kritička recepcija istorijskih činjenica i otkrivanje istine, tj. puno priznavanje istine i to kroz otkrivanje učinilaca krivičnih dela, njihovo optuživanje, njihovo suđenje, sankcionisanje poricanja određenih zločina kao posebnih krivičnih dela, zatim kroz kritiku nastavnih programa, medijske prezentacije i stvaranje većinski zastupljene svesti o pogrešci i o potrebi da se društvo transformiše. Međutim, suočavanje može da se sastoji i u racionalizaciji neosporivih poveshnih činjenica, tj. u njihovoj, da tako kažem, eksklupativnoj interpretaciji koja se po pravilu svodi na iracionalne agrumente. I otuda je ono, ta vrsta suočavanja vrlo bliska onoj drugoj pojavi koju sam ja nazvao zataškavanje, a to je jednostavno prećutkivanje, krivotvorenje, izbacivanje određenih tema iz rasprave uz veoma bučno, aktivno propagiranje vrednosti koje su upravo i dovele do pada, tj. to

fanatično jačanje nacionalne svesti, patriotsko licenciranje, pribegavanje nasilju da bi se stvorilo takozvano zrelo, zdravo ili ispravno društvo. E mi smo upravo svedoci jedne takve pojave, pojave suočavanja kroz racionalizaciju iracionalnim argumentima i pojave zataškavanja. **Mi imamo državne organe koji su bili prisiljeni, zahvaljujući akcijama Fonda [za humanitarno pravo] pre svega i zahvaljujući medijima da učine nešto, ali veoma malo su ti državni organi učinili da se otkriju zločini koji potiču iz policije, iz vojske, da se otkriju zločini koji potiču iz crkve, da se otkrije kakva je bila uloga škole, uključujući i one najviše, kakva je bila uloga najviših akademskih i naučnih institucija.** Sad se veoma stidljivo govori o ulozi medija i ja ne verujem da će od toga puno šta ispasti, ali se ipak počelo govoriti i to isto tako jednoj vrsti iznudice na koju su državni organi navedeni akcijom nevladinih organizacija. Otuda sam ja onu protivrečnost, na koju sam prvobitno ukazao, nazvao možda prividnom i nije to protivrečnost, ja verujem da ovakvo jedno telo može biti korisno i otuda inicijativu da se ono osnuje pozdravljam.

Dinko Gruhonjić: Hvala, gospodine Beljanski. Gospodin Mirko Đorđević, pa gospodin Milan Simurdić.

Mirko Đorđević: Ja ću nekoliko napomena, mislim da će se one uklopiti u ono šta danas imamo da radimo. Pažljivo sam slušao i razumeo sam o čemu se radi. Da podsetim, to je prva napomena, **neko iz crkve morao bi biti u REKOM-u ili u njegovim telima, tačnije iz crkava.** To je gospodin Ivanišević već pomenuo, **u svetu je to dobilo autoritet** kad su jerarsi crkava svojim autoritetom ... Ta moja prva napomena se završava još jednom napomenom. **To će kod nas ići jako teško**, jako teško, **gotovo neće ići**, jer sećamo se da su dosadašnja iskustva iz nekih komisija ovakvih ili onakvih za pomirenje, sa učešćem crkve ostali bez rezultata. Drugi problem o kojem ja hoću da kažem napomenu – pristup informacijama. **Da li će i kako crkva ili tačnije crkve omogućiti pristup dokumentima?** Ne treba da čekate dugo moj odgovor, neće, neće. Ako na građansko–pravnom području još i možete na temelju ovog zakona, ovog podzakonskog akta i propisa prinuditi državne organe da neke dokumente ustupe, **ovde to neće ići nikako**. Dobro bi bilo da ovaj moj pesimizam ostane bez pokrića. **I treća napomena**, isto tiče se ovoga, podsetiću vas na dva slučaja, svi znate veoma dobro, **Filaret, sadašnji vladika mileševski, sa oružjem u ruci na tenku, dokumenta su tu, a crkva nije procesuirala taj slučaj iako je po kanonskom pravu bila dužna da ga procesuirala**, po kanonskom pravu je bila dužna **da ga raščini** i tako dalje. Ništa nije crkva uradila, on je sa oružjem u ruci na ratištu ... Druga nevolja, država kasnije u tom slučaju koji sam pomenuo, ne tvrdim da je to još zločin, nikog on još nije ubio, uopšte ništa nije uradila, ništa. Drugi slučaj je još čudniji. Ovde ima pravnik, pa neka me oni isprave. Streljanje onih muslimanskih mladića zarobljenih ... Tu kod Šida, manastir Privina glava, iguman otac Gavriilo. Sve znamo, postoji kino dokument. Crkva nije, to je prva napomena, uopšte procesuirala slučaj nastojatelja manastira, a bila je dužna. Apsolutno nije i time je jerarhija prekršila temeljne odrednice, da ih ovde ne obrazlažem, kanonskih propisa. Država u tom slučaju nije povukla ni jedan jedini potez, čak se ni nadležni sudija nije pojavio tamo na uviđaju, a čovek je uradio to šta je uradio, a koliko, koliki je stepen učešća i saučešništva njegovom u zločinu koji je evidentan, to neka sude pravedni. Dakle, ni u domenu na građansko–pravnom području ništa tu nije urađeno. To su bila ova moja napomena za početak, a inače ova inicijativa je plemenita,

vredna i tu nisam pesimista, mogla bi uroditi plodom, kad se ovako bude institucionalizovala. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Hvala, gospodine Đorđeviću. Milan Simurdić, pa Dragana Corić.

Milan Simurdić: Ja ne bih sad dužio, pa bih pozitivnim rečima vezano za inicijativu ... Ja mislim da i samo prisustvo izražava stav oko toga, ali o čemu god regionalnom da razgovaramo, moramo imati u vidu kakav je kontekst. Danas se kod nas mnogo više priča, sutra je konferencija, ako sam danas video, oko organizovanog kriminala u regionu, ministri dolaze, što je dobro, ministarka pravosuđa to organizuje. Saraduju pravosuđa, policije, tužilaštva i bezbednosne službe, ali više na pitanju organizovanog kriminala u smislu sprečavanja vis-a-vis budućih pojava, korupcije i svega od reda. Ali stalno imam osećaj da je taj **organizovani kriminal iznikao negde u doba rata**, da njegov dobar deo tu vuče korene, da se tu, da su tu stvarani, ovaj, prvi, prva slobodna sredstva za plasmane u druge stvari, i tako dalje. Znači, nema, **ne bi trebalo imati dileme da su to tesno povezane stvari**, sad ne moramo iznost neke primere, ali to je, to je nesumnjivo, to je nesumnjivo činjenica. Znači, šta god da se radilo oko REKOM – a i oko istraživanja ratnih zločina na regionalnoj osnovi to će sigurno, to će sigurno pratiti. Ovaj, bio sam igrom slučaja, odnosno poslovno u to vreme akter prvih kontakata na nivou pravosuđa, saslušavanja svedoka oko suđenja za Loru i tako dalje, i znam koja je to mera nepoverenja i bila i kako je to išlo teško, sa gomilom otpora i kada se to poredi sa nekim današnjim procesima, sve to izgleda mnogo bolje. To je objektivna činjenica. Koliko izgleda iskrenije i koliko izgleda sadržajnije, to, naravno, mogu da procenjuju pravnici. Ali u svakom slučaju, **mi smo došli u situaciju**, kažem i podvlačim, **da je problem organizovanog kriminala u prvom planu, da su ratni zločini gurnuti u drugi plan i da to dugoročno ne može tako opstati, jer neće moći ...** Ja bih to možda pojednostavljeno nazvao **dve strane iste, iste medalje**. Druga tema je da generalno atmosfera ... Odnosno druga napomena, generalno atmosfera i ono šta se postiže u regionalnoj saradnji trenutno, pogotovu u **saradnji Srbije sa novim susedima**, to je zapravo, ove države na koje se misli, nije dobra; tu nema, tu nema proboja, **tu nema dijaloga i tu zapravo nema regionalnih pomaka**. Da li je razlog proglašenje nezavisnosti Kosova, da li je razlog unutrašnja politička situacija, ekonomska kriza, sad možemo o tome raspravljati, u svemu tome ima po malo od svačega i **to je jedna od stvari na koje treba računati kao pretpostavljenu otežavajuću okolnost**, ovaj, u jednoj ovakvoj inicijativi. Sa druge strane, **ovakva jedna inicijativa**, ako je dobro podržana, a iskustvo govori da će ona teško proći, koliko god to zvučalo loše, ona **će teško proći bez snažne međunarodne podrške**. Kako god je mi zapakovali, gde god je postavili, da li je postavili na evropski put, da li je postavili na pravosudni put, da li je postavili u jednu, drugu ili treću organizaciju, ali to je činjenica da **regionalni problemi nastali raspadom države, ratom, zločinima i sve od reda, imaju svoju multi, imaju svoju bilateralnu dimenziju prvo, zatim imaju svoju regionalnu dimenziju, imaju multilateralnu dimenziju**. Znači, to su tri ravni na kojima se sve to treba posmatrati. I na kraju, još samo jedna napomena. **Jedini primer nečeg sličnoga**, a to je opet povezano, što nije REKOM, ali na šta se može uhvatiti, ne radi se direktno o ratnim zločinima, ali je vrlo snažno vezano, **to je pitanje Sarajevske deklaracije o povratku izbeglica. To je jedini sličan dokument, koliko ja mogu u regionu, naravno ...** Ne govorim o ratnim zločinima, nego jedini dokument koji je bio politička deklaracija spremnosti tri

vlade da se poradi na pitanju povratka izbeglica, stvaranju jednakih uslova, jer problem je lokalni, rešenje je regionalno, problem je nacionalni, rešenje regionalno, odnosno višestrano i taj proces je u zastoju. On nikad nije ni realizovan pod zadatim rokovima, koliko god su iza njega stale i Evropska unija i OEBS. On zapravo nikad nije realizovan do kraja, on je realizovan uvek na način kako je to odgovaralo nacionalnim vlastima, dobra pouka da se vidi iz realizacije Sarajevske deklaracije gde su bile prepreke i gde su bili problemi čisto kao, kao neko upozorenje, jer složićemo se opet da su izbeglice jednako ratni zločini i sve već drugo. Evo, toliko sam želeo samo da kažem i sa zadovoljstvom ću učestvovati u radu koliko bude prilike, a sad ću, nažalost, morati da odem.

Dinko Gruhonjić: Hvala, gospodine Simurdiću. Gospođica Dragana Ćorić.

Dragana Ćorić: Pa evo ovako sve vreme slušajući ovo predavanje prosto se nisam mogla odati utisku da REKOM, odnosno ova komisija, da bi bila formirana, bi me donekle podsećala na rad centra *Simona Wiesenthal*, jer i on je na jedan određen način, nakon veoma dugog vremenskog perioda pokušao da bude glas tih žrtava. To je ono šta ste vi, upravo ovaj gospodin iz Fonda za humanitarno pravo govorio. Upravo taj neki glas žrtava, sad primenjeno nekom medicinskom terminologijom, skoro kao neku vrstu obdukcije da vrši. Znači, oni nemaju svog glasa, ne zato što više nisu među živima, možda jesu među živima, ali nemaju hrabrosti da se jednostavno suoče sa tim i ne veruju više državama. A budući da sam pravnik, jeste da se nekako bavim pitanjima pravne etike i teorije prava, sad je problem moja praktička strana, pa sam prosto razmišljala: ok, hajde sada da kažem da ta komisija postoji, znači, već smo uspeli zvanično da je napravimo. Koja je njena funkcija? Gde ste napisali, znači, šta bi ona trebala da radi? Kakvu bi ona ulogu imala vezano za sama suđenja? Evo, mislim, ovde su prisutni, zaista dvojica renomiranih pravnika, ja bih volela svakako da čujem i njihovo mišljenje, mislim prvenstveno gospodina Beljanskog i na gospodina Pihlera. Ako bi jedna takva komisija zaista, znači, postojala, hajde da presumiramo da postoji, a bilo bi dobro da ona ima funkciju umešača. Sad ćete me vi ispraviti, da li ja dobro više to percipiram, ili neko ko bi imao aktivnu legitimaciju da pokrene postupak u ime tih žrtava. Znači, imamo žrtve koje jednostavno ne žele ili ne mogu ili iz nekog drugog razloga ne mogu da participiraju u tom sudskom postupku koji se treba pokrenuti. Ako je u pitanju komisija koja postoji na, recimo, nivou Republike Srbije, zašto se ona ne bi pojavila u okviru nekog postupka: mi sada imamo postupke koji se nama daju, znači, dodeljuju da mi vodimo postupke protiv nekih ratnih zločina, jeste relativno sitnijih, kad moram tako grubo da se izrazim, ali zašto se ne bi ta komisija sa svojim saznanjima, sa svojim činjeničkim stanjima, a nije isključeno da bi ona imala veći pristup nego sami državni organi, zašto se ona ne bi uključila u rad jednog takvog postupka? Zašto ona ne bi bila zainteresovana strana? Ili u slučaju da, znači, postoje žrtve kojih više fizički nema, zašto ona ne bi bila aktivno legitimisana da pokrene postupak, zašto ne bi dobila status stranke? To su veoma velike, krupne stvari. Ja nisam sigurna da li to može biti realizovano, ali, eto, stoje kao neke ideje. A budući da se ovo percipira kao jedna inicijativa na nivou regiona, znači, govorimo ... Ovo je bio nivo neke nacionalne komisije, pa da sad postoji neko regionalno telo iz koga će se ulivati ... Da, vojvođansko, recimo, neko telo koje će ujedinjavati određen broj predstavnika kao što ste nam i ovim tezama naveli, recimo, iz Hrvatske,

BiH, Srbije, zašto onda, ako bismo uspjeli da izlobiramo, da dobijemo jedan takav nivo, takvu legitimaciju na nacionalnim nivoima, bilo bi dobro kad bi moglo jedno takvu legitimaciju da dobiju, zašto da ne. Pa i sa Haškim tribunalom, znate, mi imamo dokumenta, mi smo dobili tačne, decidne podatke, mi hoćemo da učestvujemo u tom postupku, jer žrtava više nema ili su zastrašene. Oni tamo pred Haškim tribunalom zatamne, a onda ovi u nekim novinama objave identitet zaštićenog svedoka. Prosto, neko ko bi u ime tih žrtava izlazio napred. To je sad isto meni, za početak, premda sam ja, dok ste vi pričali uvod, ja sam svašta tu ispisala, silnih nekih ideja, ali, evo, za sada ... Za početak ...

Dinko Gruhonjić: Hvala, Dragana, u svakom slučaju. Mislim da se razumemo da je rasprava potpuno otvorena, da se sve ove konsultacije organizuju ne da bismo mi pružili neke odgovore ex cathedra, nego da bismo upravo čuli različita razmišljanja kako bismo mogli na kraju svi zajedno da napravimo model REKOM, a koji će biti plod svih ovih naših sastanaka. Dubravka Valić Nedeljković.

Dubravka Valić Nedeljković: Doktor Beljanski je otvorio pitanje medija, ja mislim da je to jedno od ključnih pitanja i da **osobe koje se bave medijskim istraživanjima moraju biti deo tih komisija ili komisije, zavisi kako će to telo izgledati. Ja tu vidim dva nivoa. Prvi nivo je analiza medijskih output-a, dakle, šta je to što je bilo predočavano javnosti kao određena istina,** sad ću citirati naslov knjige koju svi vi znate, koja je ostavila traga u našoj stručnoj, a i drugoj naučnoj javnosti, a to je *Srpska strana rata* u kojoj je pokušano da se vidi **šta su to mediji radili u vreme perioda raspada i rata na teritoriji Jugoslavije.** A i mnogi od nas smo radili takva istraživanja i ta istraživanja su publikovana u stručnim, naučnim časopisima, u zbornicima radova i tako dalje i postoji obilna bibliografija o tome. Drugi nivo ... Znači to je nivo autputa, što bi rekli, priozvoda. **Drugi nivo je za mene status novinara, današnji status novinara koji su tada vodili uređivačke politike medija, koji su širili mržnju na teritoriji prethodne Jugoslavije.** Mislim, pošto lustracije nije bilo u novinarskoj profesiji, u nekim drugim profesijama je nešto i urađeno na neke načine ... **U novinarskoj profesiji uopšte nije bilo lustracije, neke osobe** su, kako da kažem, na određeni način bile obeležene ili su same otišle 2000. godine na sporedna vrata iz medija u kojima su do tada radile, uglavnom u penziju, ili u druge medije gde su nastavile svoj posao zbog pluralizma istina. Ali **se danas vraćaju ili su već vraćeni ili su sudskim putem vraćene na uređivačke pozicije javnih servisa,** a to su servisi koje su osnovali građani, koje finansiraju građani i koje treba da kontrolišu građani. Dakle, nije isto ako neko radi u javnom servisu i ako je radio u nekoj komercijalnoj radijsko-televizijskoj stanici, dakle, nije isto po modelu, funkciji i značaju. Jedno od osnovnih prava novinarskih je da može da svoje mišljenje iznosi i ja se tu sad ne bih, kako da kažem, pozivala na Deklaraciju o ljudskim pravima i rekla treba novinare zatvarati, ni slučajno nemojte tako da me razumete. Ali se postavlja pitanje da li novinari koji su okarakterisani kao osobe koje su sejale mržnju u tom periodu mogu da budu na uređivačkim pozicijama u javnom servisu, a koji, na kraju krajeva, ima i najveći auditorijum, koji ima najveći uticaj, koji po modelu i suštini svog osnivanja treba da bude neko ko je kritičan, balansiran, istinit i kako god već hoćete da okarakterišete javni servis. Sad, dal' su naši javni servisi takvi ili nisu, nema veze, ali ovo vam je ono šta teorija kaže šta javni servis mora da bude. Tako da mi se čini da **jedan od zadataka te komisije bi**

trebalo da bude na koji način su osobe koje su ostale zapamćene u novinarskoj profesiji kao one koje nisu časno obavljale svoj zadatak dospele ponovo posle tako malo vremena na uređivačke pozicije u javnim servisima. I treći nivo jeste šta današnji mediji emituju i na koji način i u kojim vrstama programa o tim vremenima. Novosadska novinarska škola je u novembru 2008. godine napravila jedinstveno istraživanje na Balkanu, otkad televizija postoji na ovim prostorima, a ona je poredila programske šeme šest kanala, ali vodeće televizije sa nacionalnim, sa nacionalnom dozvolom za rad i to tako što je snimala i kodirala sadržaj 18 sati dnevno, znači, ne programsku šemu iz novina, već sniman ceo program, kodiran i napravljeno je poređenje toga šta nudi, šta 95 odsto auditorijuma Srbije dnevno gleda, koji su to sadržaji, da li taj pluralizam i diverzitet mora da postoji u ponudama na nacionalnom nivou emitera postoji ili ne postoji i tako dalje. O tome je izašla publikacija, oni koji mogu ili radije čitaju *online* mogu da nađu na sajtu novosadske novinarske škole u pdf-u ceo zbornik radova i mislim da je to štivo koje treba dobro pročitati zato što pokazuje da naše televizije ne nude ništa više, da nude sve jednako, da nude uglavnom komercijalne sadržaje vrlo niskog nivoa i da ne otvaraju značajne teme niti iz prošlosti, a bogami ni iz sadašnjosti. Tako da mi se čini i na tom produkcionom dnevnom ... Mislim, vi znate da se televizija najviše gleda, da su časopisi marginalni u našem auditorijumu, zato o njima uopšte ni ne govorim. Bez obzira koliko meni neki dragi bili časopisi, ali *impact* Vremena kao magazina ili NIN-a i *impact* Pinka ili RTS-a, mislim, ne mogu da se mere na auditorijum. Tako da mi se čini da je taj treći nivo veoma značajan – šta danas, šta se danas nudi u medijima i na koji način se prikazuje i da li uopšte ima išta o tom vremenu na analitički način, pokazano na kritički način, na način koji dolikuje promišljanju prošlosti. Ja samo znam, mi monitorujemo od 2006. javni servis Vojvodine i sad je u toku, takođe, jedan od tih monitoringa. Mi nismo sreli takve sadržaje u dnevnim informativnim programima, možda ih ima u nekim drugim, specijalizovanim emisijama, dokumentacijama ili tako, ali na dnevnom informativnom nivou takvih sadržaja u našem uzorku, dozvoljavam da ima, da je možda bilo u nekom drugom trenutku, ali ono što je naš uzorak obuhvatio, mi za ovih tri godine monitoringa, četvrta godina nismo sreli. Eto, toliko. I naravno da pozdravljam komisiju i mislim da neko iz istraživačke novinarske branše isto tu treba da učestvuje.

Dinko Gruhonjić: Hvala, Dubravka. Ovako ćemo, znači još tri diskutanta, pa ćemo za kafe-pauzu onda imati dvadesetak minuta. Ovako, ovim redosledom Branislava Kostić, Svenka Savić i Pavle Rak.

Branislava Kostić: Meni ne mora, gospođo ...

Dinko Gruhonjić: Ne smem zbog Svenke sad više ni gospođa, ni gospođica ...

Branislava Kostić: Ne mora, to se meni baš dopada. Javljali smo se tamo nekim redosledom, pa pošto pričam posle Dubravke onda ću skratiti sve ovo ... Takođe se radi o medijima. E sad, tu ima par stvari. Prvo, sjajno je što postoji inicijativa za ovu komisiju, verujem da će od toga nešto ipak biti, jer opšta klima ipak ide u tom nekom pravcu da taj neki ružni posao neko ipak mora da obavi, pa hajde nek se obavi. Kad su mediji u pitanju, tu ima par problema. Najšira javnost, problem odgovornosti medija svodi na ono jesu li sada ratni zločinci ili nisu. Problem je ozbiljniji i komplikovaniji, a ja mislim da ova

komisija, između ostalog i zato što je regionalna, trebala da se pozabavi ulogom medija na jedan krajnje ozbiljan način, odnosno da se pozabavi ulogom medija u toj nekoj latentnoj fazi ovog konflikta koji je huktao iza nas, ali isto tako, naravno i u nekoj manifestnoj fazi. Onoga momenta kada su optuženi za, ne znam, Vukovar izgovorili „ali ja sam to čuo, video u novinama, onda zgrabio“, taj već kako se već zove, „oružje i krenuo na taj grad“, prosto od tada pa nadalje imamo obavezu da uvek kada se govori o ratnom zločinu i žrtvi, posebno u onim oblastima gde oficijelni organi pravosudni možda neće biti u stanju da to procesuiraju, prosto smo obavezni da govorimo o tome. Za sada ima nekoliko takvih slučajeva gde su optuženi u toku procesa odbrane, odnosno dokazivanja krivice prosto izneli taj element kao konkretan. Oni su navodili da je nešto što su videli i čuli u datom momentu bio uzrok za njihovo konkretno ponašanje. Najkonkretnije govoreći, da ne dužim, da ne širim priču, u Vukovaru, ono što je objavio prvo Rojters, pa zatim RTS, pa Vukovarske novine, znate, vrlo konkretna informacija koja je data popodne – to je informacija o tome da su, ne znam, 43 srpske bebe ubijene od strane Hrvata koji su se povlačili, a JNA prestaje, izuzima sebe iz nadležnosti nad zarobljenima, preuzimaju teritorijalci koji drže te novine u rukama. To su neke konfliktne stvari. E sad, to će jednim delom možda raditi srpski organi, verovatno će se psiholozi baviti puno time, ali je činjenica i obaveza svih ljudi koji imaju veze sa medijima da se pozabave time, ali da se pozabave time prosto kao prateći uz ono što će raditi zvanični pravosudni organi. Ono što je opet pod „a“ obaveza svih koji se na bilo koji način bave medijima, a pred nama je i Nezavisno društvo novinara Vojvodine koji je jedan od učesnika celog ovog procesa jeste istraživanje, analiza uloge medija u nekoj latentnoj fazi konflikta. To je ono šta Dubravka kaže, ne znam, sejanje mržnje. Ma da je samo sejanje mržnje to bi bilo lako, radi se prosto u markiranju problema, markiranju neprijatelja, obradi teme neprijatelja, da ne nabrajam sve to zajedno, zaključno sa time da mediji u latentnoj fazi, tamo negde na prelazu između treće i četvrte etape, omogućavaju da se konflikt sa verovatnim ratnim zločinima desi. Posebno zbog toga što potpuno iste mehanizme koriste mediji u Gruziji, Estoniji, da ne nabrajam dalje, svuda gde su u pitanju etnički konflikti u 20. i 21. veku, prosto, koriste se isti mehanizmi delovanja gde mediji imaju izuzetno značajnu ulogu. Mnogi od tih sukoba su tinjajući, kako će se dalje razvijati u velikoj meri zavisi ne samo od političkih elita, već i u velikoj meri zavisi od medija. Ne mislim da treba amnestirati ratne zločince, ali mislim da je veoma važno analizirati ulogu medija, naglašavam, posebno u toj latentnoj fazi, između ostalog i zato, znate, zbog onoga ne ponovilo se: da čovek danas pogleda naše novine vezano za ovu paradu ponosa, znate, mi smo onda u drugoj etapi latentnog konflikta, u ovoj zemlji. To prosto jeste tako, jer matrica konflikta nije etnička, nego ... Strašno zanimljivo ... To jeste priča koju ćemo jednog dana, nažalost, morati analizirati, ali zbog onog ne ponovilo se, da ne prepoznamo šta nam se događa, mislim da je jako važno pomoći istraživanju medija, ponavljam, pre svega u latentnoj fazi konflikata na tlu bivše Jugoslavije i uzeti delom učešće u analizi delovanja medija u toj manifestnoj fazi konflikta.

Dinko Gruhonjić: Hvala, Branislava. Svenka Savić.

Svenka Savić: Ja bih samo htela da podsetim da ... Očigledno je da će biti mnogo istraživanja u ovim različitim fazama i da je zapravo već postala preoznatljiva naša novosadska škola analize diskursa, i levo i desno sede osobe koje su takođe deo tog našeg

tima i takođe da je forenzična lingvistika danas nešto što je vrlo prisutno u ovoj vrsti materijala. Podsetila bih i na materijal koji su Žene u crnom objavile, već priče žena koje su svedokinje i to bi takođe metodološki moglo da nam posluži, naracija koja je izvor dokaza. Mi to radimo dugi niz godina i, evo, ja bih prosto želela da ponudim tu našu profesionalnu pomoć, pre svega kad se radi o interpretaciji tih transkripta koji se stavljaju na uvid, tog nečeg što još ne znamo. Govorim o oralnim zapisima, a onda i o transkriptima koji su skinuti na osnovu oralnih, tako da ... Mislim, mi to radimo dugi niz godina i, evo, spremni smo da u tom domenu saradujemo u timovima koji bi bili svakako interdisciplinarni, a jeste ... Drugi fakat bi bilo jako lepo da u diskusiji, kad kažemo žrtve, onda mislimo, kako bih rekla, generički, ali ja bih ipak insistirala da tu ima i muškaraca i žena i žrtava i one koje su svedokinje i koji su svedoci, tako da bih čak i predložila da ti budući sastavi komisija vode računa o rodno balansiranom, ovaj, sastavu, jer imamo dosta primera koji, žena koje su se upravo bavile ovom vrstom problema. Mogu kasnije dostaviti i doktorske disertacije u svetu napravljene na ovu temu, a naše su po poreklu, mislim, iz regiona, ne mora biti baš iz Srbije. Dosta je toga rađeno, tako da mislim da bi mogla jedna suma znanja da nam bude kao polaznica u ovoj, dakle, ja se ograničavam, metodološkoj strani celog procesa. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Hvala Svenka, još Pavle Rak i onda ćemo na kafe–pauzu dvadesetak minuta. Izvolite.

Pavle Rak: Ja bih da kažem par reči o nekim osnovnim pitanjima o kojima treba biti pre nego što uopšte komisija počne ozbiljan svoj konkretan rad, a to je kome se obraća, ko je ciljna grupa. Da kažem, evo, samo dve ciljne grupe, a ima ih verovatno znatno više. Jedna su žrtve ovih sukoba i u tom slučaju ne vidim mnogo problema u tome kako zasnovati i kako formulisati rad zato što je stvar jasna i zaista neproblematična od samog početka, ali u tom slučaju možemo da govorimo o jednoj psihoterapijskoj funkciji, tj. da se žrtvama da mogućnost da same iskažu svoje patnje ili da predstave drugima to. E sad, kad je reč o predstavljanju drugima, ulazi u vidno polje druga ciljna grupa i tu počinju problemi. Ako je ciljna grupa kojoj se komisija obraća ona društvena sredina iz koje potiču počiniooci, onda je jako, jako važno za buduću efikasnost rezultata rada ove komisije da njen rad, tj. leksika nekih uvodnih tekstova koji objašnjavaju ciljeve i leksika zaključnih tekstova treba da se zasniva na vrednostima koje su konstitutativne za samosvest te ciljne grupe. Relativno je lako sad kad mi ovde sedimo i kada znamo odakle, iz kojih sredina mi dolazimo zamisliti leksiku koja bi za tu vrstu ciljne grupe bila apstraktna, spoljašnja, možda čak i neprihvatljiva, jer često dolazimo do privdno premostivih prepreka usred terminoloških razlika. Naravno, nisu samo terminološke razlike u pitanju, često ima i svesnih manipulacija, ali ipak čini mi se da bi unapred mogli da zamislimo situaciju u kojoj i terminološke razlike igraju bitnu ulogu u kredibilnosti, efikasnosti i prihvatljivosti rada komisije. Mislim da se u svakoj društvenoj sredini i u svakoj grupi iz koje dolaze čak i počiniooci mogu pronaći vrednosti i odgovarajući diskurs, odgovarajuća leksika koji će raditi u korist univerzalne, a ne neke partikularne pravde. I ako se unapred o tome misli, verovatno se može tako nešto pronaći, formulisati i uključiti u uvodne i zaključne tekstove. Slična stvar je i sa nekim personalnim rešenjima što se komisije tiče. Gospodin Đorđević je već pomenuo i ja sam veoma zainteresovan da se tako nešto uradi; da se u rad komisije, da bi trebalo uključiti predstavnike svih crkava

ili nekih drugih institucija koje su dosta odgovorne za ove sukobe, recimo, akademije nauka, i tako dalje. Naravno da je to jako teško učiniti, ali mislim da treba pokušati. Ja ću završiti samo jednim konkretnim primerom. Negde onih godina kad su počinjali sukobi u Bosni, mnogo se pričalo o tome da je inicijalna kapisla za napad na Sarajevo bio napad na jednu svadbenu povorku. Ja sam čuo od čoveka koji je tih godina radio za Srpsku pravoslavnu crkvu da, ovakvu jednu rečenicu «mi znamo da je za taj napad odgovorna srpska UDBA». Ja ne znam ko je odgovoran, ja lično i neću sad u to da ulazim, ne znam šta se tamo konkretno desilo, znam da je taj čovek posle te rečenice rekao, «ali o tome ne bismo trebali da govorimo zato što bi to bilo na našu štetu». Međutim, pratio sam posle, ni jednom, taj bar čovek nije koristio taj argument napada na srpsku, pravoslavnu svadbenu povorku, jer je ipak u okviru onih vrednosti za koje se on zalaže takva jedna brutalna laž neprihvatljiva. Dakle, mislim da treba insistirati na tome da se pronađu ljudi u stanju da se, zalažući se za vrednosti sopstvene grupe ipak u ovakvoj jednoj komisiji doprineti da na kraju rezultat bude prihvatljiv i sa stanovišta univerzalnih vrednosti. Mislim da je to teško, ali moguće.

Dinko Gruhonjić: Hvala puno, evo sada idemo dvadesetak minuta na kafu. Možete mi se prijaviti u pauzi za diskusije, Pavel Domonji i Milanka Šaponja već jesu.

Pauza

Dinko Gruhonjić: ... tog regionalnog foruma koji je održan krajem maja meseca ove godine u Bečićima, odnosno u Budvi, tako da to je ta tehnička informacija kod Emira.

Emir Salihović: Kod mene možete ...

Dinko Gruhonjić: A Emir je tu, znači, nije ispred, nego ovde, ok. Može, ok. Znači, prijavili su se za diskusiju ovim redosledom Pavel Domonji i Milanka Šaponja, Hajrija Mujović, Đokica Jovanović i čini mi se Vladislav Radaković, jesam u pravu? I Slobodan Marković, da. I Pavićević, dobro. Pavel, izvoli.

Pavel Domonji: Hvala. Mene je, moram priznati, malo zavela formulacija u nadnaslovu poziva koji smo dobili «Konsultacije sa intelektualcima». Ja sebe nerazumevam u figuri intelektualca, mislim da je taj pojam intelektualca na ovim prostorima potpuno kompromitovan, da su intelektualci izdali i zgazili svoj poziv. Ja mogu kao ilustraciju toga da navedem jedan intervju koji je svojevremeno emitovan na talasima Radija Slobodne Evrope u kojem je učestvovao, dakle, jedan srpski intelektualac. Na pitanje novinarkе zašto srpska inteligencija nikad nije osudila zločine nad Albancima, taj intelektualac, inače profesor beogradskog univerziteta, visoki funkcioner jedne stranke, kasnije i ambasador u jednoj evropskoj zemlji je odgovorio da to nije srpska inteligencija učinila zato što nije imala informacije o onome šta se zbiva na Kosovu. Znae, to je fantastičan odgovor.

Mirko Dorđević: A njegova ekšelencija se zove kako?

Pavel Domonji: Vladeta Janković. Dakle, da vi na kraju 20. veka kažete da niste imali informaciju o onome šta se zbiva u vašem dvorištu, a putem interneta ste u mogućnosti da se gotovo istog trenutka obavestite o svemu šta se zbiva bilo gde na ovoj planeti Zemlji. To je svinjarija prvog reda. Ali mislim da se tu ne radi o neznanju kao posledici nedostatka informacija, nego o neznanju kao političkom programu koji srpsku inteligenciju čuva od odgovornosti za učešće u aritkulaciji ili legitimisanju neke politike koja je vodila u zločine. Postoji jedna sjajna, ja mislim da je to Volterova izreka koja glasi «pristojni ljudi se svađaju oko interpretacija, a nepristojni oko činjenica». To da je bilo zločina, to je činjenica i to nije ništa sporno. Ono šta je sporno, to su interpretacije. Ja nemam nikakvih dilema kada je reč o tome da li je potrebno formirati ovakvu komisiju ili ne, ali mislim da bi komisija možda trebalo da prikuplja, da prikuplja podatke, a da se, dakle, metodološki razdvoji, da se interpretacijom bavi neko drugi. Danas valjda nema više nikoga u Srbiji ko spori da je, da je bilo zločina, ali ono šta je problem jeste da se ti zločini vezuju za Miloševića. Vi, na primer ... I vidite, danas je, recimo, tema Haškog tribunala maknuta iz sfere javnosti, ali kada se o tome govorilo uvek ste videli da nju prati jedna vrsta sugestije da treba biti oprezan zato što se navodno u Hagu piše istorija Srba i srpskog naroda s kraja 20. veka, pa sada treba voditi računa o tome da Srbi ne budu stigmatizovani kao zločinci. Naravno da se treba baviti Miloševićem i njegovom politkom, ali mislim da bi, to je već pitanje interpretacije, trebalo zaroniti i u dubinu srpske nacije i otkriti koje su to strukture i činioци koji su traniji od Miloševića, koji su ovom ratu progovorili pomoću zločina, zločina i genocida. Dakle, ne treba zaboraviti da je, recimo, karijera srpskog nacionalističkog programa mnogo duža od karijere jednog političara. Ta karijera je duža od jednog veka, vek i po, valjda i da kada je o interpretacijama reč i ona mora biti u to uključena. Ne treba, naravno, imati nikakve iluzije o tome da će te interpretacije pratiti snažne ideološke konfontacije u društvu, ali ne treba ni imati iluzije niti se plašiti toga, jer intelektualci, ako postoje, njihova uloga jeste da, kako da kažem, uzbuđuju javnost, da je uznemiruju i da je užasavaju. Dakle, malo sam zaveden tim nadnaslovom, al' zapravo u suštini sam samo hteo da kažem to je ono što je pomenuo i gospodin Popović, da bi možda te dve stvari prikupljanje činjenica i interpretacija trebalo razdvojiti. Prikupljanje činjenica je izuzetno, izuzetno važno i dragoceno i svaki napor koji ide u tom pravcu treba pozdraviti i podržati.

Dinko Gruhonjić: Hvala, Pavele. Milanka Šaponja.

Milanka Šaponja Hadžić: Ja sam kao svoj doprinos htela da ponudim jednu temu o kojoj nismo danas govorili, ne znam da li je ona u toku prethodnih konsultacija dotaknuta, a to je politički *background*. Čini mi se da je to nešto što može biti ključno po sudbinu ove komisije. I kako ste, kako vreme odmiče i ja je doživljavam kao sve ozbiljniju i borim se protiv svih prepreka za ovu inicijativu. Naime, mi svakodnevno možemo da analiziramo odnos Srbije prema Republici Srpskoj, aktivnosti koje se u zemlji i na međunarodnom planu odvijaju u vezi sa ...

Mirko Đorđević: Izvinite, jel' možete malo glasnije, ne čujem ništa.

Milanka Šaponja Hadžić: Dakle, pitanje na koji način se to može odraziti na inicijativu. Ja sam nedavno bila u inostranstvu i prilično sam bila iznenađena ... Kad su mi kolege

govorile gde ćemo i šta mislimo o budućnosti Bosne, kad su prilično dramatično govorili o tome i ja priznajem da ja to tako nisam doživljavala. Sada kad sam se vratila, vidim da uglavnom se to tako doživljava, kao što sam ja, da to nije baš tako dramatično, isključuje se mogućnost rata, pa i zanemaruje to sad Dodik je tu stalno na fudbalskim utakmicama sa bivšim premijerom, sa sadašnjim, aktuelnim premijerom i tako dalje. Međutim, ja se bojim da to sve ima jednu ozbiljniju dimenziju i generalno govoreći ako ne govorimo o nekoj atmosferi rata, mi govorimo u jednoj atmosferi nedovršene države koja se u svakom slučaju mora uzimati u obzir. Dakle, stvar koja ozbiljno može ugroziti ovu inicijativu je apsolutno tu. Sem toga, mislim da ne treba zanemariti ni činjenicu da su, da bi trebalo uskoro, odnosno u oktobru počinje suđenje Karadžiću, do kraja godine kažu da bi Ratko Mladić trebalo da bude izručen Haškom tribunalu, Rasim Ljajić je pre neki dan rekao da će dati ostavku ukoliko se to ne desi. Pre godinu, dve, tri, ne držite me za reč molim, tužilac Vukčević je rekao da će dati ostavku za ...Do kraja godine ukoliko Mladić ne bude izručen Hagu. Otvaranje škole «Srbija» na Palama nije, bojim se, dobar znak. Uskraćivanje agremana za dva predložena bosanska ambasadora isto ne mogu biti dobar znak. Ja sam zbog svega toga možda sklona, ovaj, da predložim da organizatori razmisle da li možda zbog svega toga razmisle da li malo produžiti ove konsultacije i ceo proces. Ne samo produžiti, nego ga u međuvremenu malo obogatiti, malo učiniti sadržajnijim. Recimo, kažem, sve čini mi se, zato što nisam od početka sve ovo pratila, pa molim za razumevanje ako govorim nešto o čemu je već bilo reči. Bojim se da nedostaje jedna ozbiljna artikulacija između onoga što mi govorimo žrtva i onoga zašto je žrtva važna, zašto je cela ta priča o žrtvama važna za nekoga ko protestuje u centru Beograda, zato što godinu, dve, tri nije primio platu, zato što ostaje bez posla, zato što ima jako mnogo svakodnevnih problema sa kojima se ne može izboriti. Dakle, da li je ta priča naša o žrtvama samo važna zato što smo mi, eto tako, dokoni, preosetljivi, imamo neke lične ili ne znam ni ja kakve razloge, pa o tome pričamo ili to zaista treba učiniti maksimalno vidljivim i maksimalno konkretnim. Nekako doživljavam i kao novinar, pre svega, da je, da bi tu mogla da bude nekakva uloga intelektualaca, fokusiranje jedno ozbiljno na to pitanje da se to, da se to dovede do jednog racionalnog razloga prihvatljivog svima, a što može iziskivati jednom ozbiljnijom podrškom. Sem toga, dosta se govorilo o medijima i nesumljivo mediji imaju jako jedno istaknuto mesto u svemu tome, novinari imaju odgovornost veliku za ono šta se desilo; međutim, imam utisak da se nekako previđa stalno jedna stvar, da mediji nisu čardak ni na nebu ni na zemlji. Govoreći o medijima mi zapravo veoma malo govorimo o jednom okruženju u kome mediji mogu biti slobodni i nezavisni, u kome mediji mogu, ne samo da pokušavaju neprestano da osvoje tu autonomiju, nego da zaista i dostignu. Nesrećna okolnost je taj zakon o informisanju, bojim se da mediji nisu medijski, odnosno, novinarske organizacije nisu tu baš najbolju ulogu, sad opet govorim o ovom liberalnom delu društva i medija, nisu najbolje se snašli u svemu tome i ugroženo je možda i nešto što, ovaj, ne bi smelo da bude ugroženo i što je možda bilo bolje nego donošenje ovog zakona. Istovremeno, u celoj toj situaciji nije postojala ni jedna akcija medijskih organizacija niti novinara, a ja sam sklona da verujem da ih ima jako mnogo koj bi ukazala na tu kanceroznu ulogu tabloida koja, naravno, dolazi iz određenih interesa, iz određenih krugova, to se sve uglavnom zna. Dakle, kad govorimo o medijima, onda bih zaista volela da se koncentrišemo na nekako formulisanje onoga šta čini okruženje za taj normalan rad medija, odnosno da vršimo pritisak na vlast da, dto uradi. I to je, ustvari, nešto šta mediji, naravno, kao jedna od najvažnijih tačaka

civilnog društva ... Pitanje uopšte tog civilnog društva, odnosno javnosti. Nedavno sam bila u Londonu i kad je u vreme krize počela ta priča o bonusima direktor jedne banke je išao u penziju i njegova penzija je iznosila pet miliona, godišnja penzija, pet miliona i osamsto hiljada funti. Naravno, mediji su odmah skočili, već sledećeg dana je isplivala na površinu informacija da se tu ne može ništa uraditi iz jednostavnog razloga što je sve po zakonu i nema diskusije o tome. Međutim, tema se razvila i negde šestog ili sedmog dana pojavila se informacija da je sam direktor te banke odlučio da prihvati penziju od sedamsto hiljada funti, jer prosto sve je išlo ka tome da će biti ekskomuniciran iz tog društva, obeležen za većito vreme i da spasi još šta se može spasiti. Znae, mi govorimo o javnom servisu, ne može se očekivati da javni servis bude javni servis samo ako se vrši pritisak na novinare. Svi mi plaćamo pretplatu i svi mi imamo pravo da tražimo da taj novac bude iskorišćen na adekvatan način. Dakle, ne mogu mediji, da zaključim, ne mogu mediji da urade ništa bez okruženja, bez podrške civilnog društva, bez pritiska na, pre svega na političare. Generalno gledajući, ja imam utisak da smo mi daleko, da smo mi zapravo za, recimo, za poslednju godinu, dve dana, ako uzmemo taj period u razmatranje, da smo mi dalje u suočavanju nego što smo bili pre, da to ide nekako sporije, da to ide teže, da političari uglavnom ignorišu ta pitanja. Kad ih ne ignorišu onda po ko zna koji put ponavljaju floskule koje su, naravno, netačne kao što čini Dodik sa Markalama i sličnim zločinima za koji su nepobitno utvrđeni kako je do njih došlo. Da ne kažem da on uporno ponavlja jedan podatak da je 35 hiljada Srba ubijeno u ratu i Bosni, to je podatak iz istraživanja Mirsada Tokače tj. Istraživačko-dokumentacionog centra u Sarajevu, međutim pri tom se uopšte ne spominje koliki je broj, recimo, Bošnjaka. Istovremeno, moram da vam kažem da sam zahvaljujući tom odsustvu iz zemlje bila u prilici da upoznam jako veliki broj mladih ljudi koji rade doktorate po univerzitetima po Evropi i mislim da bih u ovom trenutku sa lakoćom mogla da nabrojim jedno 10, tako da ja mislim da ova tema ima budućnost i sigurno će je imati i upornost svih koji se sa njom bave je ... Ja mislim da će se jednog dana isplatiti. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Hvala, Milanka.

Milanka Šaponja Hadžić: Oprostite još jedan, još jedan detalj, zaboravila sam. Pošto se govorilo o temama koje nisu ni dotaknute, gospodin Mirko Đorđević je spomenuo crkvu. Ima još jedna tema, to je zločin i kriminal, mislim da domaći istraživači se nisu njome mnogo bavili. Misha Glenny je napisao jednu knjigu, tu ima dosta o ovom području i u svakom slučaju možda bi komisija trebalo i time da se bavi. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Hvala. Hajrija Mujović Zornić.

Hajrija Mujović Zornić: Da, hvala. Stvarno, to sam i rekla na početku, nisam dovoljno stručna, niti pratila, ali reći ću nešto šta su moja zapažanja kao pravnika. Naime, prvo me interesuje u vezi pozicije same ove inicijative i same ideje da se osnuje takva organizacija, to svakako mogu i razumeti i odobriti, jer ima puno i čak i previše argumenata, ne treba ih, mislim da su prethodni izlagači to dovoljno istakli. Naročito je kolega istakao da su već postojale neke saradnje tri nevladine organizacije iz različitih država, tako da, mislim da ovo u suštini znači samo neku vrstu ozvaničenja te saradnje i

neku vrstu ukрупnjavanja. E sada, meni se nameće pitanje, ovaj, kakva će biti pozicija ove inicijative, odnosno kako se ...

Dinko Gruhonjić: Koalicije.

Hajrija Mujović Zornić: Koalicije, da izvinjavam se, nisam dobro zapamtila. Koalicije, s obzirom da mi imamo dosta tih organizacija, ja se bojim da to ne bude onda da nešto se pretvori da radi samo za sebe, a da nema nekog efekta, razumete. Tu gde ja vidim nov kvalitet je taj regionalni nivo, to je stvarno nešto šta treba da gajimo i čemu treba da težimo. Znači, to svakako treba pozdraviti. Međutim, postavlja se pitanje efekata. Mislim, kako mislite da, upravo zbog toga, evo sad je koleginica isto govorila o tim žrtvama, ko sebe, kako doživljava žrtve. Zato ja predlažem da se mi fokusiramo na događaje i na tu dokumentaristiku i da ne postavljamo sebi nešto preveliko, mislim neke prevelike ciljeve, jer, prosto, upašćemo u neku zamku da mi te ciljeve ne možemo ni da ispunimo. Praktično, znači, po meni treba krenuti od manjeg pa ići ka većem, to onda razvijati. Druga stvar, interesuje me pozicija tih komisija za istinu koje je kolega pominjao, mislim, dal' su te žive komisije, dal' one rade i kakva je sad pozicija naša prema njima, mislim, dal' treba doći sutra u situaciju da oni nas tu pljuju i da nam lepe etikete il' nešto ... Mislim da to treba i zbog toga je to meni značajno da političari, a, na žalost, kod nas političari, to je propala stvar, ali po meni bar neko zvanično mesto, naći nekoga, treba malo da prokrči isto put ili bar malo da potpomogne. Da li će to biti da ćemo se mi obratiti političarima u Hrvatskoj, a njihove organizacije našim političarima il' ćemo mi ovde nešto uraditi ili šta, ja ne znam. Mislim, ja nisam stručna za te nivoe, po meni je ovo, ja gledam u kontekstu i suočavanja i pomirenja, ali po meni, ja imam neku i verziju i ideju da to treba više da ide kroz neke struke, kroz svakodnevni život, a to je, recimo, profesionalna neka saradnja gde će to da se malo leči, a ne ovako kroz formalne neke oblike, ali svakako ako je u pitanju dokumentaristika i to da se mi stalno borimo i to, možda je ovo način da se to jednostavno preseče i da se poboljša i to svakako pozdravljam, inače ne bih ni bila ovde da imam nešto protiv toga, nego prosto upozoravam samo na različite teškoće koje će naići, na putu tom da se ostvari ono šta mi želimo i šta je jako pozitivno. Ovo apsolutno pozdravljam, mislim ne bih ... I baš bih volela da čujem oko tih komisija, dal' postoji neka komisija, dal' radi, dal' nešto publikuje, dal' nekom daje izveštaje ...

Bogdan Ivanišević: Pa možda nismo to dobro objasnili Dragan i ja, al' to su privremena tela, znači komisije koje su postojale, više ne postoje. Nakon dve, tri godine rada one izdaju konačan izveštaj i više ne rade.

Hajrija Mujović Zornić: A šta je sa materijalom?

Bogdan Ivanišević: Pa onda postoje državne agencije koje bi trebalo da izvrše, da ispune preporuke koje je ta komisija, na osnovu istraživanja napravila, a neke preporuke se manje, neke više izvršavaju, zavisi od tog koliko je koja komisija uspešno uradila svoj posao i od klime u datoj zemlji. Rekao sam da postoje četiri komisije koje trenutno postoje.

Hajrija Mujović Zornić: U Srbiji?

Bogdan Ivanišević: Ne, ne u svetu.

Hajrija Mujović Zornić: U regionu? A, u svetu, a interesuje me ovde, ne u svetu, u Srbiji, pa bilo je na vestima, negde sam ... Izvinjavam se.

Bogdan Ivanišević: Trebalo bi, da, razjasniti baš te bazične stvari, znači, reč je o inicijativi za osnivanje jedne takve komisije, komisija ne postoji i komisija bi bila zvanično telo, a ovo što se Vi govorili, ja sam razumeo da možda smatrate da bi to nevladine organizacije napravile takvu komisiju.

Hajrija Mujović Zornić: Ne, znam da je u Srbiji nešto osnivano bilo, neki ljudi su imenovani za neke ...

Bogdan Ivanišević: Pa bilo je, da...

Hajrija Mujović Zornić: ... i bila je neka komisija za, bila je baš gde su ... Ma ne znam bilo je ... Vi možda bolje znate ...

Dinko Gruhonjić: Pa, evo, bila je komisija za istinu koju je osnovao tadašnji predsednik Savezne republike Jugoslavije Vojislav Koštunica. Iako je Bogdan daleko bolje verziran za tu priču, ta komisija, koliko sam ja dosad imao prilike da čitam i da slušam od ljudi iz struke, se smatra primerom neuspešne komisije čiji je cilj bio da se dezavuiše uopšte čitava ideja komisije. Dakle, da, postojala je, ali kao mrtvorodjenče, nikada nije profunkcionisala.

Hajrija Mujović Zornić: Dobro, da, čisto da znam.

Dragan Popović: Bilo je, ne samo u Srbiji ... Kao što je Dinko pomenuo, znači, to je ta Koštuničina komisija. Ali u Bosni i Hercegovini bilo je dva pokušaja da se formira nacionalna komisija za istinu i oni su, takođe, propali, iz raznoraznih razloga; jedan od glavnih razloga je upravo i taj što nikada nije pokrenut sličan proces konsultacija sa civilnim društvom u Bosni i Hercegovini, kako bi se osnovalo jedno ovakvo telo. Postojale su i neke druge komisije koje je Bogdan pomenuo, na primer Komisija za Srebrenicu. Ona, konkretno, nije imala taj karakter komisije za istinu i pomirenje, jel', kako se ovakva tela kolokvijalno nazivaju, zato što se ona bavila određenim događajem. Komisije za istinu bave se, kao što je Bogdan rekao, obrascem zločina. Bio je pokušaj formiranja komisije i za Sarajevo, koja takođe opet ne bi imala formu Komisije za istinu i pomirenje zato što se trebala baviti određenim događajima na jednom ograničenom prostoru. Međutim, ni taj pokušaj nije uspeo. Dakle, ovo, ove konsultacije i dalje su deo inicijative, inicijative koja podrazumeva konsultativni proces unutar civilnog društva gde se upravo očekuje da se dobiju preporuke kako svi ovi problemi koje ste vi naveli, koji su apsolutno tačni i precizni, kako da ih prevaziđemo da bi se jedno ovakvo telo formiralo. Upravo to je i cilj. Dakle, ne postoji komisija, ona nije ni formirana, ovo je inicijativa za

formiranje Regionalne komisije, REKOM, a do komisije dolazimo upravo ovim konsultativnim procesom.

Dinko Gruhonjić: ... iz svega ovoga model koji ćemo predati parlamentima u regionu i da oni, po mogućnosti, to po našem mišljenju ima veću težinu, formiraju Regionalnu komisiju sastavljenu od moralnih i profesionalnih ljudi koji su prihvatljivi za sve države, a što će isto biti jedan vrlo veliki izazov, ali o tom potom. Đokica Jovanović.

Đokica Jovanović: Zahvaljujem. Hteo bih da nekako samo dodam još po nešto o ovome šta je inače rečeno, a naročito mislim na ono o čemu je govorio gospodin Beljanski i gospođa Šaponja i moj prijatelj Pavel Domonji. Gospodin Beljanski je govorio o zataškavanju činjenica o ratnim zločinima, kao manje–više smisljenoj akciji političkih aktera. I to je nesumljivo potpuno tačno. Ono šta želim da dodam ovoj konstataciji je sledeće i mislim da će takođe biti jedan značajan problem sa kojim će se ova komisija sresti u svojim nastojanjima. Naime, nekako je došlo čini mi se do jedne faze, uslovno rečeno, birokratizacije ideologije nacionalizma. Kada se jedna ideologija birokratizuje, a to je manje–više pravilo, naravno, u stvarima društva nema sasvim izvesnih pravila, mada, recimo to je naše iskustvo, naša tendencija ... Ta tendencija ukazuje ustvari na to da je vremenom, da ideologije vremenom okoštavaju, naročito onda kada postanu državne, paradržavne ideologije. Onda kada ideologije okoštaju dešava se još jedan kulturni fenomen, a to je da, reći ću vrlo uslovno, javnost postaje manje–više nezainteresovana za sadržaje te ideologije. 'Ajmo u konkretnom smislu šta to znači, govorim, naravno, iz svog iskustva. Kada sada pokrenete razgovor među Srbima o žrtvama Srbima, to ne izaziva više nikakvu strast, jednom mi je čak rečeno „pa to je dosadno“. Naravno, u svemu tome ima i izvesne instrumentalizacije etničkog, ideološkog aparata koji u tome vidi, nesumljivo, svoj interes da se da se zločini zaborave u onome šta bi se zvalo aktuelnom svešću i da zaista uđu samo u istoriju, kako nam se često sugeriše. Sa druge strane, u situaciji nepostojanja solidarnosti, nepostojanja empatije, ako hoćete u okviru iste etničke zajednice, onda zaista nema ni empatije prema onima koji su žrtve, a potiču iz iste etničke zajednice. Zašto govorim o ovome? Još će teže u tome smislu biti podsećanje na to da su pripadnici naše etničke zajednice činili zločine nad pripadnicima drugih etničkih zajednica. Dakle, moja intervencija je samo u tome smislu da upozorim na tu tendenciju zaborava, ja neću reći organizovani zaborav, ali na tu tendenciju zaborava na žrtve uopšte. Već 30 godina, dakle, ne od kako je to postalo, došlo u modu, 30 godina sam romski aktivista, još od 1977. godine, između ostalog bavio sam se i problemom Roma žrtava u II svetskom ratu u Srbiji. Ja ni na jednom mestu nisam naišao, kada sam tragao za činjenicama, ni na jednom mestu nisam naišao na odbijanje te činjenice, ali sam naišao na nešto šta je za mene često bio, kako da kažem, jedan zid preko koga ja nisam nikako mogao da prekoračim, to je potpuna nezainteresovanost za taj problem. Ljudi klimnu glavom, kažu „da, jeste, to je važno, to se desilo“, a onda kada krenete da istražujete vi naletite na taj jedan magloviti zid kroz koji se vrlo teško, a nekada nikako ne može proći. Ja se bojim da ta nezainteresovanost i taj zaborav će ustvari biti jedan, jedan težak metodološki izazov za ovu komisiju. Zahvaljujem.

Dinko Gruhonjić: Hvala lepo. Vladislav Radaković.

Vladislav Radaković: Ja sam hteo da kažem samo da ova inicijativa za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjeničkog stanja o ratnim zločinima, ja je doživljavam kao jedan moralnu, pravnu, nadasve plemenitu akciju koju naravno svi mi podržavamo i trebalo bi da pomognemo organizatorima da osmisle kako to na najuspešniji način da funkcioniše. Ali mi smo istovremeno već čuli i upozorenja, mislim s pravom da će to biti mukotrpan i težak posao, da mi živimo u neodgovornim državama u ovom regionu koje nisu se suočile, nisu želele da sagledaju težinu toga stanja u svojim sredinama. Mi imamo neodgovorne institucije počev od akademija nauka preko crkava, koje to pokušavaju svesno da zataškaju ili da krene, da ide u zaborav. U jednoj takvoj, ovaj, situaciji biće jako teško raditi u ovoj komisiji koju želimo da osnujemo. I zbog toga, u osmišljavanju čitavog tog posla treba poći od toga da se moraju te institucije, taj odnos vlasti prozvati da se o tome direktnije, otvorenije, jasnije izjasne. Mi živimo u jednoj, ja moram govoriti o Srbiji, ali slično je stanje i u svim ovim državama, da se na zločince gleda sa dve aršina, zločince u svojim redovima i, takođe i na žrtve u svojim redovima i tu se bukvalno na sličan način ponašaju u svim sredinama i dokle god je to tako teško je jednoj ovakvoj komisiji da dođe do određenih rezultata. Mi i sada živimo u toj memorandumskoj Srbiji koja, evo dvadesetak godina od kako je on, memorandum izašao, a još uvek o njemu nismo dali ocene i nismo utvrdili koliko je, koliko je to uzročno, koliko je to promišljeno, po kojoj se matrici vodili svi ovi ratovi koje smo imali u ovom periodu. Dok god te stvari ne nazovemo pravim imenom, ne prozovemo na pravi način, teško će biti suočiti se s tim, sukobiti se sa tim i te stvari rešavati. Nije bilo iskrenih izvinjenja, iako se naš predsednik izvinio za te zločine, ali nije niko ta izvinjenja doživeo kao iskreno, bar ja tako, tako gledam. Drugi predsednici nisu to ni pomislili. Crkva ni ne pomišlja nešto o tome da uradi u svojim redovima, čak dolaze do izražaja konzervativniji kadrovi, ako mogu tako da kažem, od Anfilohija preko Filareta i još nekih Artemija drugih. A u akademiji ništa se ne događa, ništa se ne događa na planu kritičkog preispitivanja uloge intelektualaca, odnosno uloge akademije u tome šta se događalo na, na ovom tlu. Takođe, sa medijima, to nije bila lustracija, neki su čak naišli ... Sem tih par novinara, koji su ... Pitanje je, da li je bilo potrebno da budu pozvani da odgovaraju u podstrekavanju tih ratnih zločina koji su nestali sa ekrana ili novina ... Svi ostali su tu i prisutni i javljaju se sada i čak u medijima oni objašnjavaju svoj stav i objašnjavaju ispravnost toga, bez obzira što je sve to urađeno. I zbog toga ta upozorenja koja mi imamo, koja se i ovde daju, treba imati u vidu da imamo spremne i odgovore šta ćemo, na koji način raditi, po kom postupku da bi to bilo i uspešno i celishodno, ali želim da ponovim da je to plemenita akcija koja zaslužuje pažnju i na taj način je treba afirmisati u ovom našem radu.

Dinko Gruhonjić: Hvala puno. Slobodan Marković, pa Vladimir Pavićević. Primedbu? Oprostite Slobodane, samo trenutak, Mirko ima primedbu jednu.

Mirko Đorđević: To nije primedba protiv nekog, nego čini mi se da treba napomena ovde. Odbiće država Srbija, Hrvatska, institucionalno svaku inicijativu ovakve vrste ... Ko, kakva crkva, neće oni to hteti razgovarati. Zašto se ne bi pokušalo, to je moj predlog, da se kako se već bude u procesu institucionalizovao, ovaj REKOM ovde, krenulo od Vojvodine u okviru onog stepena autonomije koju ona sada ima, pa da ovaj program, i to da se institucionalizuje na tom nivou koji nam je jedini moguć, pa će to imati odjeka

u drugim regionima i biće prepoznatljivo i u Evropi. Jer mi nemamo šanse da će Hrvatska, Srbija, ne znam, Crna Gora baš oduševljeno prihvatiti formiranje. Kakva crkva, neće oni hteti to da čitaju ne znam kakve kontramemorandume. Ovo bi bilo neko rešenje. Ništa više.

Dinko Gruhonjić: OK, hala. Slobodane, oprostite, izvolite.

Slobodan Marković: Ja bih se najpe zahvalio Nezavisnom društvu novinara Vojvodine i gospodinu Gruhonjiću na pozivu na ovaj važan sastanak i na odličnoj organizaciji. Želeo bih posebno da se zahvalim na ovom rezimeu gospodina Ivaniševića koji svima nama koji se na neki način akademski dotičemo ove teme će biti dragocen. I želeo bih kao neko ko predaje predmet koji se zove Balkanske studije na dva zapadna univerziteta da kažem koliko nam je svima koji se time bavimo bilo značajno kada smo dobili rezultate Istraživačko–dokumentacionog centra iz Sarajeva o broju poginulih tokom rata u Bosni, kao i preliminarne rezultate iz Beograda i Zagreba. To je zaista, da kažem u akademskom narativu koji se bavi ratovima za jugoslovensko nasleđe, unelo jedan novi kvalitet. I ja se nadam, naravno, pretpostavljam, da sledi, sad je još suviše rano o tome govoriti, ali da će jedan rezultati takvog projekta biti nedvosmislenost nalaza, jer bez obzira na to što se i ovim brojevima, odnosno ne brojevima nego interpretacijom manipuliše, prosto vrlo mali broj stručnjaka, gotovo niko ne dovodi u pitanje više te brojeve, a to je već jedno veliko postignuće koje do sada nismo imali. Međutim, pre svega sam se javio da bih skrenuo pažnju na to koja su sve društvena ograničenja ovakvog jednog, zaista pozamašnog projekta, kao što bi bilo Regionalna komisija, a imajući u vidu neka istorijska iskustva. Moja prva teza je da suočavanje sa prošlošću, rezultati suočavanja sa prošlošću su u celini mali u većini zemalja i to ne mislim, naravno, na akademskom nivou. Na akademskom nivou to je tema o kojoj se piše, ali na društvenom nivou rezultati su zaista veoma mali. Naravno, Nemačka predstavlja izuzetak i nije karakterističan primer i nije toliko ni bitna za nas, ali čak i u Nemačkoj ste videli da ste imali slučaj Gintera Grasa ili fon Karajana, da se o tome govori tek 60 godina posle II svestkog rata. A oni koji se bave istorijom genocida znaju da je prvi genocid u 20. veku bio genocid nad narodom Herero u Namibiji, kada je ubijeno tri četvtine tog naroda od strane nemačkih kolonijalnih vlasti i za to nikada nisu dobili kompenzaciju, nikada nisu dobili ništa, nikada nisu dobili izvinjenje, izvinio im se samo ministar, ministarka trgovine Nemačke kada je bila u trgovinskoj poseti Namibiji. Ali ono šta je za nas karakterističnije, slučajevi Španije, posebno Austrije, kolika su ograničenja u suočavanju sa prošlošću, da kažemo sa totalitarnom prošlošću. Vi znate da u Španiji, nakon pada Franka, nakon '75., faktički je postignut jedan društveni konsezus, pao je Franko, demokratija se vratila, ali neće se ulaziti u to šta se događalo za vreme Franka i tek poslednjih nakoliko godina se ta tema otvorila. Inače, sve vreme dok je pezeta bila zvanična valuta u Španiji, znači do kraja dvadesetog veka, postojale su pezete sa Frankovim likom, one su bile sve manje i manje u opticaju, ali sve vreme, nikada nisu povučene. Sve vreme ste mogli da kupite i, mislim da i danas možete da kupite razne suvenire sa svastikama i tome slično, nemački turisti su dolazili u Španiju da kupe ono šta im je zabranjeno u Nemačkoj i tako dalje. A da ne govorimo o primeru Austrije, gde ste imali u krajnjem slučaju, najeklatantniji primer je da je Kurt Valhajm mogao da bude generalni sekretar Ujedinjenih nacija kao neko ko je učestvovao u ratnom zločinu, iako su to naše posleratne komisije odmah ga detektovale,

ali svejedno, on je mogao da bude Generalni sekretar Ujedinjenih nacija, da bude predsednik Austrije, da Austrija bude zbog toga izložena diplomatskim sankcijama i kao posledica toga 10 godina kasnije ne da bilo šta se pomeri, nego da Hajder dođe kao koalicioni partner. I to vam pokazuje koliko ovi mali primeri, koliki su dometi suočavanja sa totalitarnom prošlošću veoma mali. Druga stvar je distorzija istorijskog sećanja. Znači, uzmete primer, evo mi možemo da odemo malo dalje, samo da vidite koliko distorzija istorijskog sećanja trajno ostaje, kada kažem trajno mislim sa stanovišta nas kao jedinki koji živimo jedan ljudski život, ne stotinu godina. Dakle, vi znate da je naučna historiografija u Srbiji pobedila negde osamdesetih godina 19. veka i prvi nalaz se ticao Kosovske bitke, prvi nalaz je bio da Vuk Branković nije izdao na Kosovu i da je Kosovska bitka bila neodlučna po svom ishodu. Dan danas, čak u ozbiljnim radovima, piše da je to jedan težak poraz, čak u radovima istoričara, iako za to nema nikakvog dokaza. Da vas samo podsetim, Srbija je pala 70 godina posle Kosovske bitke, to je u istoriji era, epoha. A da ne kažem da političari i dan danas govore kada hoće jedan drugog da uvrede u našem parlamentu da je neko Vuk Branković. Znači, to je utvrđeno pre 120 i to očigledno nema nikakvu svrhu, znači, osim za jedan mali broj istoričara, pravnih istoričara i tako dalje. Treća stvar je da diskontinuitet politički, koji je više puta nastupao u Srbiji, i 1903., i '45., 2000., taj diskontinuitet politički ne znači da dolazi do, da se dovodi u pitanje istorijska legitimnost jedne kulture. Ta neka istorijska legitimnost opstaje. Recimo, mi možemo shvatiti zašto niko nije mogao da kritikuje Majski prevrat [1903.], primera radi, ne mislim sa stanovišta njegovog društvenog značaja, nego sa stanovišta same krvavosti čina, užasnosti čina. Samo je jedan profesor Pravnog fakulteta se time bavio. Ali ne možemo da shvatimo šta je, šta su imale komunističke vlasti protiv toga, njima je to bilo potpuno svejedno, ali čak i u toj historiografiji posle '45. retko ko je insistirao na tome koliko je taj čin bio krvav i koliko je ustvari on doneo nesreće srpskom imidžu u svetu i udaljavanje Srbije od Evrope. Znači, istorijska legitimnost jedne kulture opstaje nezavisno od političkog diskontinuiteta i to nema veze sa 2000., to se stalno ponavlja kao neka vrsta obrasca. I, konačno, četvrta teza - problem nedostupnosti izvora. Ja sam član sve komisije ... Istina, ja se mnogo više bavim zločinima iz '44. i '45., nego ovim iz devedesetih godina. Ja sam član komisije za udaljavanje profesora sa Univerziteta u Beogradu '45. godine, ali mi nemamo dokumente, možemo mi da formiramo pedeset komisija, ako nam se ne daju dokumenta mi možemo da damo samo neku opštu ocenu. A, evo, sad u najnovije vreme sam i član ove komisije koja je izazvala dosta polemika, za utvrđivanje okolnosti streljanja generala Mihailovića. Komisija treba da utvrdi samo dve stvari kad i gde je streljan, gde je grob i eventualno dal' je grob dislociran, ništa van toga. Za to su potrebna tri dokumenta – zapisnik sa streljanja, zapisnik o sahrani, eventualno zapisnik o dislokaciji, ništa drugo. Znači, komisija treba da utvrdi da li postoje ta tri dokumenta i da ih objavi. Moje iskustvo je, dakle, da čak i kad postoji državna spremnost, a ovde postoji čim je formirana komisija da se tako nešto nađe i dalje nisam 100 posto ubeđen da je komisija dobila sva dokumenta na uvid i da je sve učinjeno da se dokumenta nađu, a jedna stvar koju je, recimo, komisija utvrdila to je da je jedan funkcioner uzeo dokumenta da bi pisao feljton pre više godina i nikada ih nije vratio. To je relevantno za ovu stvar. Znači, šta hoću da kažem. Izvori su nedostupni, mi ovde govorimo o nečemu šta se dogodilo pre, ovo šta ja pominjem namerno, pre 65 godina, gde su gotovo svi učesnici mrtvi, niko relevantan politički u ovom trenutku nije živ ... Dobro, dobro, ali niko nije na vlasti ko je bio tada, a ovde govorimo o nečemu šta

se dogodilo pre 10 godina, pre 15 godina gde su skoro svi akteri živi i gde su skoro svi zainteresovani koji bi eventualno imali da odgovaraju krivično da se to na neki način ne otkrije. Tako da hoću da vam kažem iz ovog iskustva mog koje se, dakle, ticalo daleko udaljenijeg vremenskog događaja, koliko je teško do toga doći, a tek da ne govorimo ovde. Ali, evo, da ipak ne završim toliko pesimistično kao što su bile ove moje teze, ja mislim da sama ta činjenica da mi imamo sada skoro završen popis žrtava ratova za jugoslovensko nasleđe je zaista velika stvar, jer mi nemamo takav popis za II svetski rat, iako je postojala državna komisija, znači imamo popis ali nepotpun, znači ne može da se iskoristi. Dakle ... Ili može samo delimično da se iskoristi. Dakle, ovo je zaista velika stvar i pokazuje, znači, da može jednom vrstom sistematskog rada i rada koji bi išao korak po korak dosta toga da se uradi, ali, kažem, na akademskom planu, ja sam optimista, verujem da će se otvoriti i da se otvara i ovo je jedan očigledan primer - akademska diskusija o ovoj temi. Ali verovati i ovde se nadovezujem delimično na ono o čemu je govorio gospodin Rak, da mi možemo, da bez učešća vrednosne većine, da je tako nazovem, u Srbiji da bilo šta uradimo, to apsolutno nije moguće i upravo zato što to nije bilo moguće ni u Španiji, ni u Austriji, ni tamo se to nije desilo. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Hvala, gospodinu Markoviću. Vladimir Pavićević.

Vladimir Pavićević: Hvala što sam dobio poziv da učestvujem na ovim konsultacijama i ja sam razumeo taj poziv kao priliku da saopštim neke svoje sugestije i napomene vezane za samu inicijativu. Pa ću ja onda vrlo kratko da se usmerim konkretno na te stvari uz jednu prethodnu napomenu i dve sugestije koje će uslediti. Ova napomena tiče se ovoga o čemu je govorio i gospodin Marković, dakle, nekih društvenih ograničenja. Dakle, sama činjenica da ovakva vrsta komisije, koliko ja znam na nivou širem od jedne države nikada nije formirana, govori o tome da će postojati velike teškoće u njenoj realizaciji. S druge strane, postoje ogromna društvena ograničenja koja će takođe da predstavljaju tu vrstu teškoća. Međutim, ja se tu takođe slažem sa gospodinom Simurdićem, da postoji jedan kontekst u koji treba smestiti ovu ideju o formiranju komisije za utvrđivanje činjenica o zločinima koji su počinjeni, a to je kontekst koji nam kaže da rezultat rada ove komisije, ukoliko se ona zaista osnuje, može da doprinese stvaranju novih odnosa u čitavom regionu, a to znači i obnavljanje međusobnog poverenja između svih tih etničkih zajednica, između kojih su postojali sukobi. Ja mislim da ta mala mogućnost koju sada vidimo kao malu da se to desi jeste dovoljno da damo podršku za čitavu ideju. I to je bila napomena i sada prelazim na dve sugestije koje hoću da vam saopštim. Mi smo čuli danas, ja sam čitao u ovim materijalima da je predviđeno da se ovaj niz konsultacija održava sve do sredine 2010. godine, nakon čega će u decembru da bude podneta ta inicijativa sa milion potpisa vladama država u regionu da se formira ova komisija. Moje je mišljenje sledeće da ne treba možda da se čeka 1. decembar ili 10. decembar 2010. godine da bi se počeo vršiti blagi pritisak na političku arenu, na političke formacije. I moje je mišljenje da pored nevladinog sektora, akademske zajednice uporedo treba da se izvrše konsultacije i sa relevantnim političkim akterima u svim ovim državama kako bi se, ako ništa drugo, a onda ono za taj 10. decembar obezbedila podrška izvesnih broja političkih formacija, a onda 10. decembra izvršiti pritisak i na ove druge koji nisu dali tu podršku i saglasnost, pa da onda vidimo kako će to da stoji. Dakle, to je jedna moja vrlo konkretna sugestija koja, čini mi se, nije predviđena ovim postupcima. I druga stvar, ja

mislim da će pažnju javnosti, što se tiče formiranje ove komisije i njenog rada, naročito da privuče to ko će da budu osobe koji će biti članovi te komisije. Što znači da mi ni za to ne treba, mislim, da čekamo taj 10. decembar ili kasnije kada država bude formirala komisiju, odnosno kada države, vlade država odluče da formiraju komisiju, nego da već sada treba da razgovaramo možda o tome ko su ti neprikosnoveni autoriteti koji će moći da dođu iz Srbije, iz Hrvatske, iz Bosne i Hercegovine da budu članovi te komisije. Pa kada dođe trenutak za formiranje te komisije da imamo jasnu argumentaciju da su to upravo ti ljudi, da se ne bi čitava priča usmerila ka osporavanju kredibiliteta tih ličnosti. Tako da, ovo je bila jedna opšta napomena u uvodu i ove dve sugestije koje sam ja pronašao u razmišljanju, u pripremi za ovaj razgovor. Eto, hvala vam još jednom.

Dinko Gruhonjić: Hvala na vrlo konkretnim sugestijama. Profesor Milenko Perović.

Milenko Perović: Zahvaljujem. Više diskusija danas, ali o osnovnoj intenciji ove inicijative čuo sam i pominje se jedan razboriti izraz koji govori o suočavanju sa prošlošću. Ja se pitam da li mi ovdje doista treba i možemo da se suočavamo sa prošlošću, budući da je otvoreno pitanje da li je to što identifikujemo kao prošlost doista prošlost. Narod ima izraz «bilo pa prošlo». Mi misleći na ono prošlo zapravo imenujemo ono što je bilo i hoćemo da se usmjerimo istraživački na ono, ne samo istraživački nego i vrijednosno na ono što je bilo, misleći da je to ujedno i ono prošlo. Međutim, **bojim se**, a vjerujem da ćete se bez teškoća složiti sa mnom u tom dosta rigidnom stavu **da ono što je bilo na prostorima bivše Jugoslavije i što se dešavalo u ovom konvulzivnom procesu disolucije Jugoslavije, dakle to što je bilo nije ujedno i prošlo. Tako da mi zapravo govoreći o suočavanju sa prošlošću, suštinski se suočavamo sa sadašnošću i zapravo sa budućnošću i države Srbije i ovih prostora bivše Jugoslavije** na kojem preferiramo u pokušaju da se dođe kroz poziciju žrtve i iz ugla žrtve da se osvjetli taj istorijski lom koji nam se desio. Naravno, i sami možete da navedete bezbroj argumenata da ono što je bilo nije prošlo. Ja ću vam navesti samo jedan primjer iz svoje struke, iz filozofije ili bolje reći iz filozofskog života. U ljeto '95. godine, konkretnije negdje u julu, organizovao sam filozofski disput na kalemegdanskoj tvrđavi, pardon, na, Bože me prosti, na petrovaradinskoj tvrđavi, na Kalemegdanu se to tada nije moglo organizovati, jedva je moglo i na petrovaradinskoj. I kao neka vrsta ustupka ljudima koji su imali sredstva da bi to pokrili, morao sam da pristanem da dvije najprominentnije glave u filozofskoj državi Srbiji, dakle, dva par excellence državna filozofa, što konkretno znači dva državna ideologa tog vremena, na marginama tog disputa, na jednoj tribini uzmu učešće. I naravno, okupio se svijet oko njih u neformalnom ćaskanju, raspravlja se o planu Z4 koji treba da riješi pitanje statusa Srba u Hrvatskoj. Dva uglednika, dvije časne starine koji znaju tog svijeta, boravili su na zapadnim univerzitetima, nije im zapad nepoznat ubjeđuju jedan drugoga i ubjeđuju sve prisutne kako svijet Srbima prijeti praznom puškom. Drugim riječima, nećemo prihvatiti plan Z4, nećemo da krajinski Srbi ikad više budu u sastavnom dijelu, bilo kojoj formi u državnoj zajednici sa Hrvatskom ili pod Hrvatskom u bilo kojoj formi, to će reći, zapad prijeti praznom puškom, a mi smo ih nadmudrili. Nije prošlo mjesec dana, dešava se avgust '95. godine, manje-više svi se dobro sjećamo šta se dešava avgusta '95. godine. Pomenuti mudri državni filozofi i, naravno, državni ideolozi, da skratim, ideolozi srpskog nacionalizma, vodeći ideolozi srpskog nacionalizma ćute. Dakle, očituju se, najjednostavnije rečeno, kao moralni idioti.

Pomenuta dvojica, lako ćete se sjetiti koji su, neću da im navodim imena i dalje su vodeći ideolozi države Srbije, i dalje su vodeći filozofi i dalje su perjanice Srpske akademije nauka i dalje se duhovni ... Intelektualni život države Srbije reperira prema njima. E, ja onda pitam, s kim ili s čim mi to zapravo imamo posla, s kim ili s čim se mi to suočavamo: da li se suočavamo sa nacionalizmom koji okoštava i birokratizira se ili sa nečim drugim? Ja mislim ipak s nečim drugim. Suočavamo se s nacionalizmom koji je otrgnut u Srbiji, koji je otrgnut u lošu beskonačnost. Ovaj nacionalizam nema svog prirodnog kraja, nema što bi Friedrich Nietzsche rekao, sabata nad sabatima u kojima će se on konačno smiriti i postati činjenica prošlosti. Tu vrstu iluzije ja nemam, a vjerujem da i većina vas dijeli sa mnom tu deziluzioniranost u pogledu krajnjih dometa ili krajnjih mogućnosti onoga što se zove srpski nacionalizam. Naprotiv, po mom sudu, on i dalje metastazira i još u sebi ima snagu tendencije negativnoga razvoja i još u sebi ima ogromnu destruktivnu snagu, poput ljudskog organizma koji je sklopom okolnosti poprimio preveliku dozu, recimo, olova ili olovnog otrova, pa se taj otrov iz mozga polako širi na ostale tjelesne organe i zahvata cjelinu organizma. Momci sa bejzbol palicama, pomahnitali momci sa bejzbol palicama koji ovih dana šestare po Beogradu, gledajući da nekoga ubiju, pretuku, polome, likvidiraju, rastave sa životom su živa slika za ovu tezu. Potonja istina svakog nacionalizma, pa i srpskog nacionalizma je aposlutna smrt, apsolutna negacija svega. To je ono s čim se mi suočavamo, suočavajući se s onim, s čim šta je taj nacionalizam proizveo u poslednjih 20 godina. Prema tome, nemojmo imati iluzije s kakvim protivnikom imamo posla. Toliko.

Dinko Gruhonjić: Hvala, Milenko. Još gospodin Ištvan Balint i onda ćemo imati pauzu od sat vremena za ručak. Hoćemo. Izvolite.

Balint Ištvan: Ne bih želeo da ponavljam ono što je opšte poznato ili je do sad rečeno, ali bih vas podsetio da uspeh ove koalicije zavisi od nekoliko uslova. Ja bih spomenuo tri. Prvi uslov je razračunavanje sa nacionalističkom ideologijom, naš prefiks da našeg zločinca smatramo herojem, borcem za slobodu i za narod i da se pomirimo sa tim da je jednostavno samo zlikovac. To je opšte poznato, o tome ne bih želeo da govorim. Drugi uslov je da posao, rad odvija na opšte jugoslovenskom nivou, jer ako ne postignemo da jedan narod ne smatra herojem onog što drugi narod smatra ratnim zločincem, onda ništa nismo uradili. Ali pošto je to osnovna koncepcija koalicije, ne bih ni o tome govorio. Moja tema je treći uslov. Ja sam ubeđen da se rad ne može ograničavati na period poslejugoslovenskog, poslejugoslovenskog perioda, jer ovi zločini su neodvojivi od onih koji su napravljeni za vreme II svetskog rata ili posle II svetskog rata. Prvo i prvo, svi smo mi ubeđeni da u Jugoslaviji bi se desilo mnogo štošta drukčije, kad ne bi neke stvari zataškali u ime bratstva i jedinstva. Još važnije da **ovi zločinci su neodvojivi od onih iz II svetskog rata ili posle II svetskog rata**, jer sad ... Koji je doveo do neracionalne, postupke, posledica je onih, tih zločina. Isto tako, **mržnja, želja za osvetom, čak i ubeđenje da ratni zločinac, ratni zločin može da bude nekažnjen, sve je to posledica tog perioda i onih zločina**. To je isto kao kod gnoja, ako isečeš ili isčistiš onda je gotovo, a ako ne onda on deluje dalje i ako i sad nastavimo sa tom praksom, neraščišćeno, ceo ovaj istorijski period, onda ništa, mislim da ništa nismo uradili i ništa nismo postigli. Što se tiče ove teme za diskusiju imam utisak da nisu raščišćene neke koncepcijske dileme. Prva dilema je što je gospodin Domonji rekao, da li interpretacija ili sakupljanje. Ja mislim da

koalicija nije ni sud, nije ni istražni organ nego društveno telo, to znači da može postojati i neko mesto koje predstavlja neki organ koji sakuplja činjenice da ljudi mogu da se jave, a osnovni zadatak je rad sa javnim mnjenjem, stvaranje atmosfere za raščišćavanje ovih stvari i najvažnije, stvaranje opšteg jugoslovenskog saglasnosti i opšteg jugoslovenskog pristupa ovim problemima. Ako to postignemo, onda je sve ostalo već jednostavnije i lako rešiti. Naravno da mora da ima sedište, mora da ima neki, neki centralni ured svih jugoslovenskih republika. Verovatno bilo bi dobro kad bi to postiglo, bilo bi još bolje kad bi postiglo da ima nekog predstavnika međunarodne zajednice, iz Evropske komisije, ili institucije za ljudska prava i nekog drugog evropskog organa. Ali, to sve zavisi od uslova i od saglasnosti među republikama, među društvenim činiocima. **Jasno je to da, onda, nikada nećemo postići da svaki, ovaj, zločin bude kažnjen, da postigne ... Ali to nije ni bitno, nego treba nekako da postignemo da [se] ovi zločini ne ponavljaju, ni kroz 45, ni kroz 200 godina i to je ... Bio bi zahvalan rad i to bi bio uspeh ...** Makar nešto od toga da postignemo. **I mislim da koalicija baš u tom smislu treba da ima svoju koncepciju. Šta će od toga ispasti i kakve rezultate [će] postići, to zavisi od mnogo, mnogo čega i mislim da nismo suviše optimisti, ali sam napor je za pohvalu i podržavanje.** Hvala.

Bogdan Ivanišević: Može samo nešto?

Dinko Gruhonjić: Može, naravno.

Bogdan Ivanišević: Ja bih samo hteo da kažem pre ručka, da ostavim za razmišljanje da su udruženja Srba sa Kosova i iz Bosne i Hercegovine uglavnom udruženja žrtava podržala ovu inicijativu. Malo bih to da unesem u ove pesimistične dijagnoze koje smo čuli u nizu izlaganja, da razmislimo o tome da li oni spadaju u vrednosnu većinu o kojoj je govorio gospodin Marković i mnogi drugi i o kojima nemamo naročito, je li, kako da kažem, nismo naročito ohrabreni ili spadaju u neku *ngo* elitu. Verovatno ne. Dakle, ja mislim da ljudi mogu iz različitih razloga imati različite motive da podrže ovakvu inicijativu, sve i ako nisu, kako se to ovde kaže pežurativno, mondijalisti ili borci za ljudska prava ili upotrebite koji god termin ili druga Srbija ili ne znam već koja Srbija. Dosadašnje konsultacije širom ovog prostora, u Bosni, u Hrvatskoj, na Kosovu su često iznenađujuće., Od nekih kojih ne biste očekivali, koji verovatno kući drže na zidu sliku Radovana Karadžića ili tako nešto, ili Gotovine, iz nekih razloga – možemo da spekuliramo – najveći deo njih je u najmanju ruku otvoren za ovu inicijativu. Tako da, ja, naravno, ne očekujem da će oni biti „avangarda“ u borbi za osnivanje ovakve jedne komisije, ali ne bih tako *ad hoc* odbijao...

Hajrija Mujović Zornić: ... možda formalno, a u stvari je pitanje ...

Bogdan Ivanišević: ... ma ne formalno, mislim...

Hajrija Mujović Zornić: ... šalim se ...

Bogdan Ivanišević: ... dobro, ne mogu da ulazim u njihove cipele...

Hajrija Mujović Zornić: ... izvinite, molim vas, ma šalim se ...

Bogdan Ivanišević: ... da vidim koliko su iskreni, koliko nisu, ali samo hoću da kažem postoje različiti razlozi zašto bi neko mogao da bude za ovakvu inicijativu. Isto tako, želim da podsetim da je u većini zemalja gde su osnovane ovakve komisije situacija bila dosta slična ovoj o kojoj ste vi ovde govorili, nekoliko vas. Nije postojala jedna premoćna društvena posvećenost utvrđivanju činjenica. Gospodin Marković je pomenuo Španiju i Austriju, ali imate primere, recimo, Čile i Argentina, gde je takođe postojala vrlo jaka podela u tim društvima nakon, pa čak i u toku te tranzicije. Pa ipak, recimo u Čileu, iz nekog razloga su predstavnici vlasti i oni koji su podržavali prethodnu vlast učestvovali u radu takve komisije i negde prihvatili legitimnost njenih nalaza, a rezultat toga da je danas, iako ne postoji konsenzus u gledanju na, recimo, Čile iz sedamdesetih, ipak, u manju ruku veoma je sužen prostor za laži i distorzije o kojima ste takođe govorili. I verovatno je takva komisija tu dala značajan doprinos. Prosto, eto, malo želim da unesem neku dozu ne optimizma, nego da, vas ohrabrim i na to, možda, razmišljanje da vidimo šta možemo da uradimo, a ne koji su problemi zbog kojih treba dići ruke od svega.

Branislava Kostić: Jel' mogu samo, pošto možda neću biti tu posle ...

Dinko Gruhonjić: OK, hajde.

Branislava Kostić: Pošto ja imam samo jednu primedbu. Gospodine Markoviću, sve ste nas prilično potresli ovim vašim konstatacijama. Najveći deo onoga što ste rekli, da, zna se, to jeste tako. A ja imam samo par pitanja. Prvo je: zar bismo mogli da dozvolimo da se ovakva koalicija 2009. ne pokuša napraviti? Ne bi li to bilo neozbiljno i ne bi li to stavilo pod znak pitanja mnogo toga šta su neki drugi ljudi u ovoj ili zemljama regiona uradili na ovom planu? Odnosno, pa znate i sami, postoje stvari koje radite zato što treba napraviti nešto šta će da radi, ima konkretnu, evidentnu, aktuelnu društvenu funkciju. A postoje stvari koje se rade kao cigla u zidu - kao nešto šta je deo jednog procesa u kome na ovaj ili onaj način želimo da učestvujemo. '45. godine, - '46. Nürnberg, da to je bio način da se progovori o ratnim zločinima. 2000., '95., 2000., 2009. postoji drugačiji način da se govori o tome, tu nije u pitanju Hag i nije u pitanju nekoliko velikih sila koji će nešto da osude, u pitanju je nešto što počinje da se definiše kao javno mnjenje, ne samo u zemljama koje su pogođene konfliktima, nego i malo šire. Znate, '99. godine kad je bilo bombardovanje Srbije, činjenica je, najveći deo tog perioda evropsko javno mnjenje je ćutalo na nešto što je atak na civilne žrtve, ali ne sve vreme i ne svi sojevi, ne svi delovi. Koliko je to reprezentativno politički, sa velikom specifičnom težinom javno mnjenje tih zemalja, na stranu. Odnosno, hoću da kažem, ovakva inicijativa, pravljenje ovakve koalicije 2009. godine ima mnogo više smisla nego '95., 2000. i tako dalje. Ako se ne postigne ništa jako značajno, ono šta će biti postignuto, to je da ovo hoće biti još jedna inicijativa koja se dešava na regionalnom planu. Ja radim u dva časopisa, oba imaju regionalni karakter, odnosno, angažovana sam u njima i prosto, očigledno je da ovaj prostor ex-Yu ima, različiti delovi tog prostora imaju jedni drugima šta da kažu na različite teme, a posebno na temu etničkog konflikta. Znači, uključićemo se u to neko, novi vid komuniciranja. Dva, valjda ćemo u našim sredinama postići bar mali korak vezan za kulturu sećanja, za negovanje, za kreiranje kulture sećanja, a ponešto ćemo

objasniti i političarima i javnom mnjenju na temu, recimo, makar medijske pismenosti i nekog, 'ajde, govora mržnje i ostalo. Tako da, ovaj ... Na početku bila sam malo zbunjena, nije mi bilo jasno šta ovo treba da znači i moram da priznam, sad sam ovo popunila i kažem da ovo treba pomoći, odnosno učestvovati u tome.

Dinko Gruhonjić: Ja ne bih da izigravam advokata gospodina Markovića. Ako hoćete nešto, izvolite.

Slobodan Marković: Naravno, slažem se sa vama, ovo je veoma važna inicijativa, ali prosto da bih ilustrirao još jednim argumentom ono šta sam rekao. Ja sam upravo učestvovao, upravo u tome u toj izgradnji kulture sećanja time što sam inicirao da se prevede knjiga Efrajima Zurofa, Lovac na naciste: pojavice se na Sajmu knjiga. Videćete u toj knjizi Efrajim Zurof koji vodi centar Simon Vizental, koji ipak ima neku međunarodnu podršku, se žali da mu danas vlade od Baltika do Australije ni na koji način ne izlaze u susret. Još je samo Amerika zemlja koja mu izlazi u susret kada vodi svoju borbu. Znači, videćete kroz tu knjigu koliko je on, koji ipak iza sebe ima jednu istoriju, jednu legitimnost i samog Simona Vizental, jel', kao osnivača tog centra, ne može više danas da postigne ono šta je želeo. I o tome sam vam govorio. Znači, jedna je ... U samom početku, ako je neko svestan ograničenosti neke društvene akcije, to ne znači da od te akcije treba odustati, naprotiv, to samo znači da jednostavno podešava očekivanja onome šta je realno stanje, onome šta su društveni uslovi, onome šta su međunarodne okolnosti, i tako dalje. Znači, prosto imamo jedan korpus istorijskih podataka koji nam to pokazuje i imamo ili mogućnost koju je naveo gospodin Rak ... Ja bih samo želeo da reagujem na nešto šta sam ovde čuo. Evo, gospodin Rak je upravo naveo vrlo jednu zanimljivu tezu, naveo je i gospodin Đorđević, treba da budu predstavnici crkve, treba da budu predstavnici akademije [Srpske akademije nauka i umetnosti], ovde je, mislim, profesor Perović govorio o akademiji. Ovde, izgleda, mnogi ne znaju, na poslednjim izborima na akademiji nauka nacionalistička struja je osvojila 20 posto glasova. Teško je poražena, ali teško. Znači, na čelu akademije u ovom trenutku se posle ... Znači, treba prosto pratiti šta se dešava. Ti ljudi se pojavljuju u javnosti, to je u redu, to je legitimno, niko ne može da im zabrani, ali oni nisu u rukovodstvu u ovom trenutku, akademije. Nisu na mestu predsednika, potpredsednika, generalnog sekretara. Evo, imam jedan primer. Ako vi sada te liberalne elemente koji postoje svuda u društvu, jer je prosto društvo postalo pluralističko, zaista u tom smislu od dna do vrha, ako njih ne možete da privučete u ovu koaliciju, ako ne možemo da nađemo ni jednog vladiku ili nekog istaknutog teologa da se ovde priključi, onda to u bitnome ograničava mogućnost društvenog delovanja. Onda, znači ... Nešto šta postoji na NGO sceni, a to je da ... Vi čitate istraživanja Strategic marketinga i vidite da pet posto građana podržava akcije ... Od pet pa nadalje ... Pet čvrsto podržava akcije NGO sektora, onda vi možete da se zatvorite u tu jednu čauru i krećete se u tom istom krugu, ali da bi se izašlo iz toga, to je sada pitanje kako. I naravno, ovo šta je naveo gospodin Ivanišević, bez obzira na namere, sigurno da je izuzetno važno da postoje udruženja koja to podržavaju, ali ja mislim da razlog zašto ta udruženja podržavaju, sporio bih tu tezu da ta udruženja pripadaju zaista *mainstream* – u, oni pripadaju ideološkom *mainstream* – u, u smislu da podržavaju neke opšte vrednosti, ali oni pripadaju manjini. U kom smislu pripadaju manjini? Jer ono šta su neki već rekli, mislim da je, da ste vi rekli, profesore Jovanoviću, oni su se suočili sa tim da većina

društva je ravnodušna prema tim njihovim nastojanjima da se bave ljudima koji su stradali, ljudima koji su *missing persons* i tako dalje. Znači, to je problem i u tom smislu oni su i deo većine i deo manjine. E u tom smislu u kom su deo manjine, evo oni podržavaju, oni ovo vide kao jedan, vide da ih država ignoriše, vide da društvo to ne zanima, da to nije glavna tema i tako dalje. E, u tom smislu oni su i jedno i drugo. Dakle, ja nisam ni pesimista, ni optimista, ja jednostavno sam hteo samo da iznesem i razloge za i protiv, a naravno rekao sam na samom početku koliko visoko cenim ovaj popis koji je učinjen i koliko mislim da bi njegovi dometi mogli da budu značajni, popis žrtava.

Dinko Gruhonjić: Gospodine Lazar Žolt hoćete posle ručka ili imate ... Samo kratko, može, da. Tiše, samo malo, molim vas.

Lazar Žolt: Ja hoću da obrazložim samo šta je rekao. Nisam ja advokat gospodina Markovića, i nisam njegovu diskusiju shvatio kao obstrukciju, naprotiv, ja sam shvatio kao vrlo ozbiljno upozorenje na problematiku koja je nama poznata svima ovde. I ja ću samo da navedem dve knjige Hana Arent, Izvori totalitarizma, Kristo Brauning, 101. bataljon ... Obični ljudi ... A može i ovaj, Volthajmer i tako dalje. Znači, reč je o nečijim dobrovoljnim dželatima i ja ću posle uzeti još reč. Reč je o tome kako da mi to operacionalizujemo, jer pravo ima problem to da procesuiramo. Ali ja ću uzeti posle, da ... Znači, vrlo je ozbiljna stvar ovo o čemu je gospodin Marković govorio. Ne znači, naravno, da nije ozbiljno ono šta su drugi govorili. A znači ta ... I to je upravo zadatak nas intelektualaca, uprkos tome što se osećam neprijatno zbog onoga što je Pavel rekao u vezi sa intelektualcima, znači da skrenemo pažnju na realne probleme koji postoje, jer nemački vojnici i podoficiri se nisu, njima nije suđeno po nirnberškom zakonu, nego po zakonu države Nemačke, nacističke iz '40. godine. Zašto? Jer to je jedino pravno logično. To je problem. I tako, ja ću još uzeti posle reč. Hvala lepo.

Dinko Gruhonjić: Dobro, samo jedna rečenica.

Pavel Domonji: Samo jedna rečenica. Znaš šta, Heinrich Himmler je bio mnogo pošteniji od srpske inteligencije. Čovek je, naprosto, rekao «danas je lako reći da volite naciju i domovinu, ali naciju i domovinu zbilja voli onaj ko je spreman ruke da okrvavi i do lakata». Samo toliko.

Dinko Gruhonjić: Bogdane.

Bogdan Ivanišević: Pa ja želim, gospodine Markoviću, jel' mogu samo, zato što je gospodin Žolt rekao ... Ja zaista nisam imao ni u primisli nameru da njegovu intervenciju protumačim kao obstrukciju. Naprotiv, samo sam hteo da iniciram ovu raspravu u koju smo ušli, ustvari. A drugo, takođe, želim snažno da podržim to što ste Vi rekli gospodine Rak da je važno da ovaj proces konsultacija, a i sam rad komisije bude inkluzivan. I meni je žao što danas ovde nije veći broj intelektualaca koji su mnogo, ne znam, „nacionalno samosvesniji“ nego, verovatno, prosečni učesnik današnjeg ovog skupa, ali ceo konsultativni proces – ja nisam član koalicije, ne mogu da govorim u ime toga, ali sam prisustvovao na dosta skupova – je zamišljen tako da to zaista bude inkluzivno, da učestvuju, ... Ja sam pomenuo, ne slučajno, to da mnogi od učesnika kod kuće verovatno

drže slike Radovana Karadžića, Ante Gotovine ili ovog, kako se zove, Haradinaja, i tako dalje. Jer ovo, ova cela inicijativa ima smisla jedino tako ako uključuje ljude koji se verovatno ni u čemu drugom ne slažu osim, osim po pitanju potrebe da se utvrde na kredibilan način činjenice, da se da glas žrtvama i da se urade neke druge stvari koje komisija radi.

Dinko Gruhonjić: OK. Što se toga tiče, što se tiče pod navodnicima «druge strane», premda vidimo da ovde apsolutno ljudi ne govore nekim unisonim i unapred programiranim jezikom. Ja sam već rekao da smo mi na spisku imali više od sto intelektualaca i intelektualki, ali da se jednostavno uprkos ličnim ... Naši sekretari su ih zvali i na mobilne telefone i putem email-a, oni ljudi jednostavno nisu hteli da dođu, od Antonića, preko Vukadinovića, ne znam ni ja koga sve ne. Nebitno šta ja mislim o tim ljudima, mislim da je to poznata stvar, ali očigledno da je to problem srpskog društva, to nije samo problem Koalicije za REKOM, nego je problem srpskog društva i ja sam isto za to da ubuduće oni budu tu, ali moramo da nađemo neki modalitet, je li ...

Mirko Đorđević: Ali neće oni da dođu.

Dinko Gruhonjić: ... kako će oni ... A oni neće da dođu to je očigledno, ali ok. Hoću samo da kažem u ime organizatora da smo mi učinili zaista sve što smo mogli da pozovemo koga god su nam sugerisali, uključujući, Bogdane i ljude sa onog spiska koji si nam ti preporučio, ja mislim da niko od tih ljudi ovde danas nije. A, evo, ja ti stojim dobar, imamo i mailove, imamo i tragove, imamo i telefonske pozive da smo ih sve zvali. Pre nego što odemo na ručak samo da vas podsetim još jedanput, ukoliko želite ovaj CD sa Petog [regionalnog] foruma [za tranzicionu pravdu] imate ga kod Emira, ispred vas imate liflete gde u najkraćim crtama zapravo piše o istorijatu ove inicijative i gde imate pristupnicu. Ono šta je meni zapravo drago nakon ove diskusije jeste da je velika većina vas, slikajući situaciju društava na prostoru bivše Jugoslavije koja je bila uglavnom oslikana u nekim crnim tonovima, jer je takva situacija, dakle, ne možemo da žmurimo prema tome, rekla da podržava ovu inicijativu i to je ono šta je ustvari nama veoma važno i svima vama pretpostavljam. Tako da vas pozivam isto, ukoliko želite i mislite da potpišete ovo ... I sad ovi najbazičniji tehnički detalji, još jednom podsećam, putni troškovi vas čekaju napolju, ko nije uzeo, ko je vegeterijanac imaće izbor za ručak i ko ne jede svinjetinu, imaće izbor za ručak. Vidimo se za sat vremena.

Dinko Gruhonjić: Doći će još Svenka Savić i Dubravka Valić Nedejković. A kao što vidimo dosta uvaženih učesnika je posle ručka napustilo skup. Neki od njih su mi se javili, većina nije i što kaže Nataša Kandić koja je u međuvremenu stigla, možda ubuduće treba da izbegnemo ručak, samo da imamo večeru. Il' da ovde imamo neke grickalice, pa da uz grickalice nastavimo. U svakom slučaju, prema agendi nastavljamo sa diskusijom, ja znam da sada nije lako probuditi se i vratiti se tamo gde smo stali, a taman smo bili fino krenuli, ali evo, Lazar Žolt se bio javio za diskusiju i molim i dalje, dakle, da nastavite da se javljate. Nakon diskusije ćemo pokušati zajednički da dođemo do nekih zaključaka ili bolje rečeno preporuka sa ovog skupa, jer preporuke su zapravo najbitnija stvar koju dobijamo na različitim vrstama konsultacija. Lazare, izvoli.

Lazar Žolt: Ja sam uglavnom rekao, ja sam intervenisao. Moja je procena da bi možda moglo doći do nesporazuma u vezi sa onim šta je kolega Marković govorio. Mislim da je on vrlo dobro i utemeljeno izneo to stanovište, ni ja nisam shvatio da on želi da na bilo koji način izrazi sumnju, naprotiv. Ali svaka dobra intervencija je više dobrodošla nego neka načelna podrška. Uglavnom je rečeno ono šta sam i ja već možda i mislio da kažem. Ne bih želeo da se ponavljam. Po mom mišljenju, možda samo da se naglase dve vrlo važne stvari. Jedna je da svakako treba imati u vidu da nekakvi kriterijumi koje bismo ovako mogli da nazovemo pravnim kriterijumima, treba da preovladaju u nekom budućem konstituisanju ovakvog tela. Ja inače nemam nikakve dileme kad je u pitanju ta regionalni inicijativa. Ja čak i ne znam kako bi to drukčije moglo da se reši. Dakle, to je jako dobro, to je upravo nešto na čemu baš treba vrlo intenzivno raditi. A nekakav okvir koji bi bio, bi trebao da bude dosta blizak tom nekom pravnom okviru, da se, recimo, pre svega slože svi učesnici šta je ratni zločin, da se bar u osnovi slože svi ili sve organizacije koje budu učestvovali ili ovi istaknuti pojedinci koji su kriterijumi procesuiranja, koji je nivo ratnog zločina i tako dalje. Neka apstraktna pravna problematika koja bi, čini mi se, mogla lako da se dogovori. Mnogo je veći problem sa ovim medijskim delom i mislim da je tu kolegica Valić, pa i drugi isto, vrlo utemeljeno govorila. Meni su slučajno poznata neka od tih istraživanja koja je ona spominjala i to svakako treba ... Koliko se sećam i u okviru, bar jedan deo je u okviru projekta koji i na Filozofskom fakultetu, grupa za žurnalistiku ... Isto ima prijavljeno ... To će biti mnogo teži posao, ali ni to ne treba prepustiti slučaju. Znači, inicijativa mora da bude podržana, s jedne strane, tim nekim opštim pravnim okvirom koji bi, za koji bismo se svi složili i s druge strane, sa nekim preporukama za stvaranje jedne povoljnije medijske atmosfere koja bi takođe trebala da se institucionalizuje u državama, u državama koje će dati svoje predstavnike. Kako, da li u okviru nekih načela, izveštavanja o radu ove komisije, što bi po meni bilo nekako najlogičnije i najjednostavnije da se odmah, da se odmah izvede ... I tu bih se složio i sa kolegom Pavićevićem da ne treba čitav niz stvari čekati, odlagati. Može mnogo toga da se pripremi i može mnogo toga da se pokrene kao inicijativa već sutra. Ili će to možda biti čak i spušteno na nivo nekih konkretnih zakonskih rešenja koja će se onda preporučivati vladama i parlamentima država iz koje su članovi, to je sad drugo, to je stvar procene, u budućnosti. I ja bih se još jednom založio, s time sam završio ovu moju kratku intervenciju pre ručka, nekako imam osećaj da je potrebno da se i dalje sastajemo, da i dalje ostane ta komunikacija između ne samo intelektualaca i ove koalicije i ove koalicije i svih drugih stručnih, akademskih, i tako dalje, krugova. Pa po potrebi da se ponovo organizuju određena tela i da ona učestvuju periodično u radu, u zavisnosti od tela, pravnika, pre svega, zatim ljudi koji rade u medijima, koji će davati opet konkretne preporuke i tako dalje. Da se ne ponavljam, sve ono šta je već rečeno.

Dinko Gruhonjić: Dobro. Nataša, ostali smo dužni za vaše uvodno izlaganje, Dragan vas je apsolutno zamenio na pravi način u ovom prvom delu. Nije da vas prozivam, ali već sam čuo sugestije da bi ljudi hteli da čuju i nekoliko reči od vas. U ovom prvom delu generalni neki zaključak je da je opšta društvena atmosfera prilično negativna, što se tiče prijemčivosti ideje REKOM-a, a sa druge strane, ogromna većina učesnika današnjih konsultacija je kazala da apsolutno podržava ovu ideju i da smatra da se mora pokušati i da se ne sme odustati. Pa ako vi želite još nešto da kažete, pošto je Fond za humanitarno

pravo jedna od tri organizacije koje su pokrenule čitavu inicijativu, kako vam to danas izgleda, više od tri i po godine od početka.

Nataša Kandić: Ja bih možda pokušala nekoliko reči o onome šta mi se čini važnim da se o tome razgovara. Tačno je to da je klima nepovoljna, ali nikad nije bila ni povoljna ...

Mirko Dorđević: ... i nikad neće ni biti.

Nataša Kandić: Tako da, molim vas, nemojte uzimati da je sad gore nego što je bilo, nikada nije bilo neke velike spremnosti da mi nađemo taj izlaz iz prošlosti. Ja, lično, verujem da je inicijativa za osnivanje REKOM, da je to neki naš izlaz iz prošlosti, da nema ni jednog nacionalnog instrumenta koji može da pomogne da se ne nađemo u istoj poziciji kao i ranije, posle II svetskog rata, da ne postoje činjenice, da postoje razne političke procene, interpretacije i da su te interpretacije toliko slobodne, jer nema nikakvih utvrđenih činjenica. Ali mi se čini važnim da mi, ovaj, treba da tome vrlo ozbiljno priđemo i onoliko koliko smo ozbiljni svi u ovoj regiji, da ćemo toliko lakše moći da pokažemo da jesmo jaki i neće baš biti jednostavno tim vladama da tu inicijativu odbiju onako i da nekako ne dozvole da se ona nađe na dnevnom redu parlamenata. Ali, nije ni ova rasprava ni jednostavna, nije lako ni uključiti, izvinite, intelektualce, ja mislim da je to jedan ... Mi, nevladine organizacije, posebno organizacije za ljudska prava, napravili smo nekoliko koraka koji jesu važni. Prvo, da se prvi put posle tih ratova dođe do jedne regionalne inicijative, da uspemo da pridobijemo, ne sve, ali značajan broj udruženja porodica žrtava, da prvi put imamo tu povezanost civilnih društava iz država naslednica bivše Jugoslavije, da smo na kraju videli šta to sve znači. Ovo je jedan posao, jedno angažovanje u kojem se najviše ima posla sa običnim ljudima. Žrtve nisu nikakvi biznismeni, nisu nikakvi intelektualci, većina njih nisu ... Među njima glumaca. Kad to pogledate, to je svuda uvek isto, to je jedan običan svet, to su domaćice, to su žene koje je lako zaplašiti da spakuju decu, beže iz sela, to je većina ruralno stanovništvo i to je stvarno šokantno kada se suočite s tim. Ja sam prvi put, kad sam malo više pokušala da uđem tu i da razmišljam o tome šta se to događa, zašto su te sve žrtve toliko obični, jednostavni ljudi, a da se njima bavi stalno neko drugi. Mi smo uspeli da ih uključimo u ovu raspravu o mandatu, o drugim elementima, o drugim aktivnostima te neke komisije koju ćemo, koju bismo mi svi zajedno, znači, predložili. I to je od prvog trenutka, od onakvog straha gde bi oni mogli o tome da razgovaraju, mi danas imamo stvarno iz različitih udruženja članove, njihove članove porodica koji su se gotovo navikli, misle da je to u redu, da oni treba da razgovaraju o tome i dato ništa nije komplikovano sada razgovarati o tome šta treba da budu nadležnosti REKOM. Šteta, nismo imali prilike da pogledamo taj naš prvi film Inicijativa REKOM u kojem se vide kako to ljudi, kako oni vrlo na tom zdravorazumskom nivou koji se uklapa u taj potreban pravni okvir ... Kažu «nećemo svaki zločin, ne može da bude svaki zločin u nadležnosti komisije», ali kažu «masovni zločini moraju da budu», pa isto tako dođu do toga da REKOM treba da bude fokusiran i da dokumentuje one zločine koji nisu bili ni predmet optužnice u Hagu, niti pred domaćim sudovima. Onda isto, postavljaju pitanje, vrlo logično, kaže ako bi se REKOM bavio logorima, pa to bi trajalo jako dugo, možda je bolje preporuka da se odredi ko bi napravio popis svih logora i logoraša, ali s tim da, znači, tačno napravi jednu klasifikaciju. Kod nas postoji ta jedna, da kažem, jedno slobodno klasifikovanje tih

raznih objekata koji su korišćeni za zatvaranje civila, pa od koncentracionog kampa, do ... Kaže se za neke objekte koji su ranije bili u funkciji zatvora, eto i zatvori. Pa onda ljudi kažu vrlo je važno da se popišu svi oni koji su bili zatvoreni, ali to je veliki posao za komisiju. Pa onda, znate i vidi se da tu ljudi i povezuju, pa kažu «ako mi imamo već razne nevladine organizacije koje se bave, a neke od njih uspele su da završe taj poimenični popis stradalih, ubijenih i nestalih, onda je rad te komisije značajno olakšan». Vi znate da je Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva, da su oni konačno onu brojku od 200, 300.000, onu političku procenu ubijenih, stradalih i nestalih u Bosni i Hercegovini, imenom i prezimenom sveli na negde 99.000 do 100.000 i to je naišlo na veliki otpor, pre svega kod političara. Ali posle dve godine to je prihvaćeno zato što ... Zapravo, najveći argument da te brojke jesu poduprte imenima, da zapravo niko ne može tome da se suprotstavi. Nema ničeg drugog što može da ponudi, a da bude toliko pouzdano i transparentno. Onda mi završavamo taj poimenični popis stradalih, ubijenih i nestalih na Kosovu, a u Hrvatskoj je takođe započet taj posao, to radi Documenta i time će ta komisija stvarno imati, kako da kažem, dobre uslove. Mnoge komisije su to imale u svom mandatu, da naprave taj poimenični popis žrtava, ali, evo, ovde će, znači ... To će uraditi nevladine organizacije. Ono šta mene brine, današnji trenutak pokazuje, mnogo godina je prošlo, ta udruženja, porodice žrtava, oni uvek nekako čekaju. Šta čekaju? Na savet od države, da li će oni ostati u prihvatanju i podršci inicijativi do kraja ili će se tu u nekom trenutku menjati odnosi, pa će sve to zavisiti od toga kako budu neki politički stavovi. Onda mi se čini da i taj strah od nekih političkih stavova možda i nije realan, možda ... Znate, ako mi skupimo milion potpisa, ako mi napravimo taj model koji bude dobar, bude odgovarao našim uslovima, kakva je situacija s obzirom da je regionalni okvir, regionalna dimenzija ... Mora da ima i karakteristike koje će biti primerene svim društvima nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije. Čini mi se da mi zapravo imamo velike šanse, ali ja se plašim da ćemo tražiti više nego što nam je potrebno. Kod nas uvek postoji taj problem i kad imamo istinu koja je užasna, uvek postoji neki zahtev da se zna i dobije više od te istine. I, eto, mislim da na samom početku, dok nismo ušli u tu neku fazu da već imamo skoro gotovo završen taj model, da sva pitanja treba da otvorimo i da nema nikakvih tajni, da nema nikakvih skrivenih, da ne skrivamo neke probleme ili da ne nazivamo problemima nešto šta je normalno u svakom konsultativnom procesu. Ono šta je važno znati, ima i udruženja porodica žrtava, ima i nevladinih organizacija koje smatraju da ovo nije najbolja ideja, da regionalno ne treba da bude neki pristup koji treba da prihvatimo u odnosu na prošlost, nego da se suočavanje sa prošlošću mora obaviti unutar svake pojedinačne države. Ja mislim da je to legitimno, da svako ko misli da treba da predstavi, prikaže te argumente i da onda o tome razgovaramo. Naravno, ja ću uvek da izlazim sa argumentima, da pokažem koliko je zapravo nacionalno, u ovom slučaju, ograničavajuće uopšte za neki izlaz iz prošlosti, a koliko regionalno nudi zapravo taj prostor za priznavanje onoga šta se desilo i otvara zbilja prostor tome zašto se to desilo. E kada sam pomenula ovo zašto se to desilo, meni se čini da bi bilo dobro da u ovom danas krugu razgovaramo o tome šta nam nude te činjenice, da li je zapravo maksimum koji mi možemo da dobijemo, imajući u vidu da smo imali rat na više teritorija, da li je maksimum koji možemo da dobijemo. To je taj odgovor na pitanje šta se desilo, to je da činjenicama pokažemo, prikupimo, klasifikujemo i da kažemo «eto, one pokazuju šta se desilo i da li je moguće ići i dalje». Mnoge komisije su imale u svom mandatu upravo taj cilj da odgovore na pitanje zašto se desilo i oni koji prate suđenja pred Haškim

tribunalom i imaju prilike da pogledaju te presude, u njima se može videti da i Haški tribunal ne odgovara na pitanje zašto se desilo, al' ima uvek taj jedan uvod, ne počinje od trenutka kada je negde napravljen zločin, nego postoji uvek jedan kontekst u kojem se ti zločini događaju, postoji neki uvod koji kaže kakvi smo bili, šta se, kakve su bile naše politike neposredno pre početka izvršenja tih zločina. Znači i u tim presudama postoji nešto šta je više nego što su činjenice, a mi onda treba da dođemo do toga šta je moguće, šta možemo da dobijemo, šta može da nam pomogne da dobijemo to priznanje, priznanje da se nešto desilo, prihvatanje i sužavanje prostora da se nešto može poričati i da imamo situaciju kao sada što imamo. Mi imamo, možete da uzmete Srpske dveri, znači, i pored presude Haškog tribunala i sad već imamo nekoliko presuda za Srebrenicu, ali u tom njihovom časopisu, poslednjem, vi možete da nađete podatke kojim oni pokušavaju da interpretiraju događaje u Srebrenici. Znači, presude nisu bile dovoljne da nekoga zaustave, da se kaže «to što vi iznosite nisu činjenice ...

Mirko Đorđević: Izvinite, to što pominjete, mislite na poslednji broj Srpskih dveri Srebrenica, a i u ranijim brojevima ima ...

Nataša Kandić: Nisam ja videla ranije, ja sam ovaj sad videla ...

Mirko Đorđević: ... pa uzmite i ranije brojeve, ima frapantnih ... Izvinjavam se što vas prekidam ...

Nataša Kandić: Da, ja sam ovde, al' sam ....

Mirko Đorđević: ... ja moram, to mi je posao.

Nataša Kandić: Htela sam da vam kažem da presude nisu pomogle da se niko ne usudi, da u tom časopisu njihovom iznosi nešto šta protivreči utvrđenim sudskim činjenicama. E ja sam mislila da, eto, vas molim da mi danas razgovaramo i da vi mislite i komentarišete, razmišljate o tome šta je nešto što je za nas dobar izlaz koji može da donese priznavanje, koji može da donese nešto šta možemo da nazovemo kao neke garancije za sprečavanje budućih nasilja ili da se zločin ponovi. A možda je moguće i da u nadležnosti te komisije bude i to, odgovor na to pitanje zašto se desilo. Ja mislim da je vrlo važno o tome razgovarati i da svi oni koji imaju, koji misle da je nedovoljno zaustaviti se samo na činjenicama, nego misle na taj način ćemo mi doći do toga, isterati te koji su krivi, odgovorni zapravo, odgovorni za sve, da ćemo ih i isterati na čistac. Mislim da je to, eto, ako bismo mi danas o tome ... A mnogi drugi elementi koji se tiču komisije su mnogo lakši, nije, čini mi se, neki problem doći do nekih dobrih rešenja. Ali ovo oko ciljeva komisije, da li činjenice, da li uzroci rata, to je nešto šta treba na kraju da bude kristalno jasno. Neće biti lako, molim vas, ni to, doći ću do toga gde će biti sedište te komisije. Znači, mi ćemo se sve vreme ponašati kao da je sasvim izvesno da će takva komisija biti. Kad to kažem, ponašaćemo se, ja bar mislim da je to važno, zato što ako mi dobijemo, tj. imamo ovu regionalnu podršku, čak da se dogodi, na primer, da Srbija kaže pa nećemo s Kosovom tu komisiju, ne priznajemo Kosovo, nećemo komisiju ili nećemo da u toj komisiji ravnopravno učestvuje Kosovo ... Ja mislim da ćemo mi imati jake argumente za to, pazite nije to nikakvo političko povezivanje sa Kosovom, ovde je reč o

drugim stvarima, ovde je reč o činjenicama, o ratnim zločinima i tu nema veze da li je Kosovo država danas ili nije. Tada kada su počinjeni zločini Kosovo je bilo najpre u sastavu Srbije pod jakom, zbilja, okupacijom Srbije, a posle toga je, te dve godine je to šta je, to je bilo vreme oružanog sukoba, to su bile strane u sukobu i nema veze sa statusom Kosova, niti s tim da li je Srbija država, a Kosovo pokrajina. Tako da mislim da mi moramo da svi stvaramo jednu tu argumentaciju i da mislimo na to. Ili, takođe, pitanje, da li će sve države naslednice bivše Jugoslavije jako baš zanimati taj deo, te kriminalne prošlosti Srbije koji se odnosi na Kosovo. I o tome treba razmišljati. Možda to može da ima i neku posebnu formu u okviru tog regionalnog pristupa, u okviru te Regionalne komisije, ali što budemo više razgovarali o tome, mi ćemo dolaziti do tih rešenja ili predloga koji će voditi rešenju. Tako da ja, evo, samo hoću i čini mi se da je mnogo bolje da, eto ... Samo da vas podstaknem time što ja mislim da je važno i o čemu ja razmišljam i često na ovakvim skupovima pokrećem upravo to pitanje, zato što se na ovim pitanjima koje sam iznela vide razlike, da postoje neke razlike između udruženja porodica žrtava, zatim nekih organizacija za ljudska prava i nije to, molim vas, ništa loše, mi imamo primere u kojima neke najveća udruženja ovih žrtava nikada nisu podržale neke odlične komisije. Ne može se očekivati da ćemo svi apsolutno biti jedan glas i nije dobro, ali je odlično da smo mi do sada uspeli da budemo, da to bude regionalna inicijativa, da je svakim danom ona više podržana i imamo neke ciljeve da bude podržana i od vlasti. I da, ukoliko ima otpora vlasti, da im ne dozvolimo da sklone sa dnevnog reda ono šta je do sada, šta smo do sada uspeli.

Dinko Gruhonjić: Đokica Jovanović.

Đokica Jovanović: Ja ću opet vrlo kratko. Možda prvo u nameri da nas dvojica razjasnimo jednu terminološku lektiru. Ne, ne, ja se sa vama slažem potpuno. Međutim, kada sam govorio o birokratizaciji nacionalističke ideologije, ja sam mislio iz sociološkog ... U sociološkom ključu imate vrlo jasne indikatore koji se ogledaju, recimo, u tome kako je sročan Ustav, na stranu to kako je Ustav donešen, mislim i na onu čuvenu preambulu u Ustavu. Mislim, dakle, zatim na školske programe, mislim na veronauku koja je institucionalizovana u školskim programima, mislim potom na veličanje takozvanih ratnih napora Srbije, da se pri tom zaboravlja, stavlja u stranu ono šta bi bili ratni naponi Srbije u II svetskom ratu, već ratni naponi Srbije prvo u Balkanskim ratovima, I svetskom ratu. U isto vreme kada se vrše ratni zločini u ime te zemlje zarad koje su činjeni ti herojski ratni naponi, jel' tako. Dakle, u tom pogledu ja vidim jedno birokratsko okoštavanje nacionalističke ideologije. Ja se sa vama potpuno slažem da su posledice, ako hoćete i načini emanacije nacionalizma izuzetno brutalni i strašni danas i da to ukazuje na jednu izuzetno anomičnu pojavu kojoj zaista možda, kojoj zaista možda ne vidimo kraja. Ali, ja sam zaista ponekad pesimističan, pa i sam kažem, ja nisam u stanju da vidim ikakvu konsekvencu kada će tu biti tačka. Ali sa druge strane i ja sam razumeo ovaj naš sastanak, između ostalog, kao sastanak na kome ćemo mi u jednom preliminarnom maniru razgovarati o tome šta će biti metodološki problem ili metodološka teškoća, na šta treba obratiti pažnju. Po mojem mišljenju je taj metodološki problem, s jedne strane, zaista birokratizacija institucionalizacije nacionalizma. Nacionalizam je etabliran danas, ako hoćete u svim strukturama. To je nešto šta je potpuno etablirano. S druge strane, opet imate ... Naravno, mislim da je metodološki i to

takođe interesantno. S druge strane imate, ja nazivam to pseudotradicionalizaciju, dakle, pozivanje na tradicionalne vrednosti koje su pseudoretradicionalizacijski metodom praktično potpuno promenjene, a da pri tom se pozivaju na vrednosti kojih nikada nije ni bilo u ovome društvu, a nazivaju se tradicijom. I, naravno, potpuno odsustvo solidarnosti, to vidite u ovim silnim ...

Mirko Dorđević: ... sad je vreme suočavanja sa budućnošću.

Dokica Jovanović: Tako je, to kad ste vi rekli, ja sam pomislio «pa ovaj čovek misli isto kao ja». A zatim imate, pazite, zatim imate još jednu stvar. Potpuno odsustvo svake solidarnosti i, naravno, odsustvo empatije u okviru samog društva u Srbiji, ako hoćete i u okviru jedne etničke zajednice. Iz toga ja sada vidim, ono šta se obično naziva zamorom materijala, kao nekakva foskula ... Zaista vidim jedan zaborav koji je možda inherentan ili jedna tendencija zaborava koja je na neki način inherentna ovoj našoj kulturi. U tom pogledu ja želim da skrenem pažnju na te činjenice koje treba imati u vidu kada se krene sa ovim poslom. A svakako smatram da, svakako smatram da je ovakva komisija, da je bilo kakvo telo koje će se baviti ovakvom stvari na regionalnom nivou ne potrebno, nego je izuzetno nužno, pa makar javnost ne obraćala pažnju na to šta radi to telo. Neka barem ostavi dokument za sutradan, za budućnost o kojoj vi govorite. Zahvaljujem.

Dinko Gruhonjić: Izvolite.

Jasminka Hasanbegović: Jasminka Hasanbegović. Zahvaljujem, najpre, na pozivu. Meni nije prvi put da učestvujem u razgovorima o ovoj ideji i ja neću ponavljati ono šta sam imala prilike ranije da kažem, mada je auditorijum bio drugačiji. Nastojaću samo da se koncentrišem na ono šta sam danas čula i da kažem neke svoje stavove i to ne one u kojima se slažem sa svim onim šta sam čula, nego ono gde se moji stavovi razlikuju, jer mislim da je to prosto vrednije i ekonomičnije što se vremena tiče i zaista mislim da u osnovi treba da prihvatimo stav da vreme nije pre svega novac, nego život. Najpre smo čuli od Dragana Popovića nekoliko puta ponovljenu tu sintagmu istraživanje, istražiteljski, istraživački u odnosu na činjenice. Ja, bez ikakve želje da vam sad nešto pametujem, ali ono šta sam ja naučila, ako uopšte išta znam, mi kazuje da moramo voditi računa o tome kakav mi koncept istraživanja imamo. Ja sad da bih skratila priču, ja ću vama reći dve engleske reči, mi koristimo jednu, *research* i *investigation*, dakle, možemo podrazumevati jedno, možemo podrazumevati drugo, možemo podrazumevati oboje. Kada je u pitanju ova komisija, ja mislim da se ona može samo baviti ili, po mom mišljenju neuporedivo više, ne znam kako bih se bavila ovim drugim značenjem, uglavnom ovim prvim značenjem – istraživanjem činjenica. U tom smislu, utvrđivanje, prikupljanje činjenica i dakle ... Da, a pogotovu kada je reč o pravnom značaju, pravnom značenju tih činjenica, mislim da, naravno, da će ne samo, uslovno rečeno, pravničke javnosti u svim ovim društvima na prostoru bivše Jugoslavije, nego i opšte javnosti imati mnogo protiv ako bi komisija imala i ovu drugu ambiciju. Mislim da će to prvo sebi dati preveliki zadatak, a koji neće moći da ostvari, a da će nepotrebno u javnosti nailaziti na otpor u tom smislu. Onda, nešto što, o čemu jesam govorila ranije, sad ću sasvim kratko. U nekoliko navrata smo čuli jutros tu ideju o jednoj istini. Znae, tu ideju apsolutno zaboraviti moramo. Niti će ta komisija biti u stanju, niti nešto kao jedna istina uopšte

postoji, pa ni ta istina koju bude utvrdila ova komisija kada bude formirana, ako bude formirana, ja se nadam da će biti, ta istina neće biti zvanična obavezna istina. Pazite, ta će istina počivati na jednom međunarodnom sporazumu, u smislu reči i mi toga treba da budemo svesni i to će biti jedna od istina, naravno relevantna i te kako i za sazrevanje tih društava i za kulturno i civilizacijsko pomeranje. Ali isto tako može biti istina koja će biti marginalizovana i u tom smislu. Mislim da one pouke koje nam je rekao gospodin Marković svakako stoje. Bilo je na ovim prostorima komisija koje su utvrđivale šta se zbililo i zbivalo tokom I svetskog rata i na jednoj i drugoj strani, a mi nismo bili spremni. I danas koliko ljudi uopšte zna šta je neka Karnegijeva komisija utvrdila i šta se dešavalo i koliko je to uopšte relevantno za naše obrazovanje danas počevši od osnovnih, preko srednjih škola zaključno sa univerzitetima. Dakle, tu možda treba imati realniji odnos i mislim da ne treba ni imati neku veliku ambiciju, jer se bojim da ćemo onda zauzeti jedan dogmatski stav, ne dogmatički nego dogmatski stav o tome da nešto ... Kao utvrđivanje te jedne, jedine, konačne, definitivne istine o ratnim zločinima na ovim prostorima koji bi još ... Istine koja bi još pretendovala da to bude zvanična, da će tako nešto biti uopšte moguće unutar te komisije. Pavle nam je govorio o tome da treba da razlikujemo utvrđivanje i interpretaciju činjenica i da treba da razdvojimo ta dva postupka. koliko god da smo načelno, a verujem da jesmo, skloni da razlikujemo ta dva postupka, treba da imamo na umu i to da su oni nerazdvojni. Od naše ideje o tome ko su i šta su, definicije, ideje pojma, koncept žrtve zavisi i prebrojavanje žrtava i opisivanje njihovih muka. I to šta će biti, šta ćemo mi predložiti da budu nadležnosti, mandat te komisije, dakle, ne može se eliminisati interpretacija i mi tih vrednosnih sudova moramo biti svesni. Bar, naročito mi koji se bavimo tom materijom na jednom višem nivou moramo biti svesni da nema samo činjeničkih sudova koji su isključivo činjenički dokazivi i u tom smislu nastojimo da budu u ovoj komisiji dokazani bez ikakvih vrednosnih elemenata. Prosto, naše znanje, naše obrazovanje, naše profesije, ono čime se bavimo podrazumeva da mi imamo toliko znanja, pa onda i odgovornosti, s obzirom na znanje koje imamo, da to otvoreno kažemo. I budući da će to utvrđivanje činjenica itekako zavisiti od nekih vrednosnih sudova i od nekih prethodnih interpretacija, ja sam za to da u ovom našem sugerisanju kako bi trebalo da izgleda ta komisija, mislim da nije sporno, pogotovo nije sporno u ovom auditorijumu kako smo se danas okupili, da bi ta komisija trebalo da postoji, ali vidim naš doprinos u tome da mi pomognemo da se što bolje ta ideja operacionalizuje. Kad kažem bolje, mislim i ono šta je realno i ono šta je plauzibilno u civilizacijskom, u kulturnom, u socijalnom, u svakom drugom smislu. I mislim, naravno, i ono šta podrazumeva, da budemo svesni i nekih mnogobrojnih teškoća na putu te realizacije. Dakle, primera radi, danas je bilo dosta govora, ne toliko o pojmu, konceptu, definiciji žrtve, mnogo su se više pominjali ratni zločini. Pazite, sintagma je žrtve ratnih zločina, pa sad i vidimo i iz onoga što je Nataša rekla, hoćemo li, a i drugi se osvrću na to, da li, šta je ratni zločin i da li je tamo gde su žrtve bile u većem broju ili će taj stav biti nediskriminatoran da se ... Šta znači uopšte popis i koliko je on definitivan i koliko je on tačan. Znaite, postoji nešto šta je prihvatljiva definicija ratnih zločina, ali mi smo dosta slušali jutros i o medijima, a ja bih vas podsetila da, nažalost, govor mržnje ne spada u ratni zločin i ako mi mislimo da se bavimo uzrocima i mislimo da rasvetljavamo uloge medija i pojedinaca u medijima i svega onoga šta je doprinosilo stvaranju te atmosfere i tako redom, da ćemo mi prosto biti ograničeni nekim samim postavkama od kojih smo krenuli. Dakle, ako smo i relativno se složili, ja mislim mi, ne danas, nego prosto u

prethodnim ovim debatama oko toga ko su žrtve i kakav je koncept žrtve, mi tu tek moramo da vodimo računa o toj sintagmi žrtve ratnih zločina. I onda u tom smislu, mi se, čini da se, što se vremenskog perioda tiče i širenja tog vremenskog perioda sad i na sve ono što je prethodilo, pa čuli smo i sugestije da to bude i period ne samo devedesetih godina, nego da se on protegne na period od četrdesetih godina pa nadalje, ja se bojim da je to, uprkos tome što ima onih koji su to već istraživali, da je to nerealno postaviti kao zahtev i kao mandat ove komisije ... I da ne treba da se ponašamo kao francuski šestdesetosmaši, da smatramo da smo realni kad tražimo nemoguće i uopšte sa šestdesetosmašima obazrivo, oni su vrlo često vrlo autoritarni. Ali na stranu ova šala, mislim da treba da vodimo računa o nečemu šta jesu realne mogućnosti ovog projekta, da nas neka preterana očekivanja i konkretizacija tog mandata ne odvede ka tome da postavimo potpuno neostvarive zahteve. U tom smislu mi se čini bolje manje, ali bolje. Što se članova komisije tiče, bilo je tu predloga da mi treba da imamo već sada jasnu ideju ko su ti ljudi koji imaju nespornu kredibilitet, ako ih i imamo, a možda bi se i moglo naći unutar svih ovih nevladinih organizacija koje sačinjavaju ovu koaliciju, ja mislim da ne treba da izgubimo iz vida da će ta komisija kada bude stvorena biti jedno međunarodno, u smislu međudržavno telo, dakle, države će odlučivati o tome, u najboljem slučaju parlamenti. Treba da damo sugestije kako da se postave kriterijumi da u tu komisiju ne mogu da uđu oni koji su po volji država ili tekućih režima, nego oni koji ispunjavaju jasne uslove. Takođe, sugestije u vezi sa tim kako da ta komisija, odnosno njeni pojedinci koji je čine budu nezavisni u odnosu na države iz kojih dolaze i to mislim da je veoma težak posao koji nam predstoji. Dozvolite mi da izrazim stav da **koliko god nam se činilo da je milion potpisa neka značajna cifra, ja mislim da milion potpisa za ovakvu ideju i neće biti toliko teško.** Na kraju krajeva, koliko je samo članova svih ovih organizacija koje podržavaju ovu ideju, pa mislim da svaki od članova ako se obaveže da prikupi deset potpisa, tih milion potpisa će biti. **Međutim, koliko će to biti značajno? Pazite, to je milion potpisa u čitavoj regiji, koliko će to biti značajno za promenu stava unutar javnog mnjenja** i u tom smislu jesam za onu ideju koju smo čuli, ja mislim da je to gospodin Pavićević rekao jutros, da se **sa tim poslom treba krenuti ranije** i nečekati 10. decembar 2010. godine, već možda **malo hrabrije izaći u javnost, bez obzira na to što najveći deo u opštem javnom mnjenju verovatno da u ovom trenutku nije baš naklonjen toj ideji.** Uglavnom to su neke moje opservacije, onako, shvatite ih kao nekoga ko ima treći put priliku da čuje razne stavove o samoj ideji. A inače, da ne zaboravim da kažem nešto sa čim je trebalo da počnem, ove teme za diskusiju su me ohrabrile, jer u odnosu na sastanak, prethodna dva sastanka kojima sam ja prisustvovala, ja vidim da je ova ideja sve kristalizovanija, ona dobija sve jasnije obrise od nečega šta je bilo poprilično neuhvatljivo, bar u onome kako sam ja to shvatila u Zagrebu i u Beogradu, ideja kao ideja, ali njena operacionalizacija prilično neuhvatljiva, sa ovim temama mi smo dobili vrlo jasan spisak pitanja o kojima bi, naravno, valjalo i čuti mišljenja i stručnjaka i jednako nestručnjaka, svih ljudi koji su bilo naklonjeni, bilo nenaklonjeni ovoj ideji i s jedne i druge strane. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Hvala, Jasminka. Ako se možete predstaviti. Živojin Tasić, izvinjavam se.

Živojin Tasić: Ja bih pošao tamo gde je gospođa završila. Upravo ovaj upitnik, odnosno, ove teme bi trebale i to je moj predlog unapred napraviti u vidu upitnika, i posle svake od narednih sesija dati učesnicima da ga jednostavno popune. Onda bi se iskristalisale svi odgovori koji su, za koje se proceni da su od značaja, kako treba organizovati komisiju, kako treba delovati i tako dalje. Znači, čak i ovog momenta i ovde sada svako od nas bi mogao da odgovori na ova pitanja i kada bi se to slilo na jedno mesto, moglo bi da se dođe do značajnih odgovora. To je čisto moj predlog unapred. A sad da se malčice vratim. Znači, komisija za istinu koju ovde iniciramo bi trebalo da bude specifična komisija. Njena specifičnost je u tome što je ona regionalna komisija. Gospodin koji je dao uvodnu reč je govorio o komisijama kojih ima u svetu, ali do sada nije bilo regionalne komisije i upravo ta regionalnost je specifičnost komisije koju mi iniciramo i kada razgovaramo o njoj, moramo da vodimo računa o toj njenoj specifičnosti, zato što regionalnost koja je zamišljena zahteva izuzetno dobru sinhronizaciju u postupcima, u postupcima onih koji rade pripremu za formiranje komisije. Znači, dobra sinhronizacija i usaglašavanje zaključaka uz možda uvažavanje specifičnosti na teritorijama država koje treba da budu obuhvaćene ovom komisijom. A kada smo kod tog broja država, moj lični stav bi bio, moj odgovor na ova pitanja, odnosno teme koje su ovde zadate je da bi komisija pored, kako vidimo na početku, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Kosova, Crne Gore trebalo da se proširi na sve države bivše Jugoslavije. To je moj stav. Hteo bih da kažem još nešto o istini koju bi trebalo da utvrdi ova komisija. Ova komisija ne bi trebalo da traži, budući da nije sudski organ, ne treba da traži sudsku istinu, ova komisija nije ni naučno telo, ne treba da traži ni naučnu istinu. Ona treba da traži, to je moje mišljenje, istinu žrtve. A šta ćemo sa istinom žrtve? Istina žrtve može da služi i sudu, može da služi i naučnom istraživanju, ali čini mi se da najviše treba da služi samoj žrtvi, a o tome je gospodin Rak, čini mi se nagovestio, da bi ona trebalo da ima psihoterapijsku funkciju. Možda grešim, ali čini mi se da ste tako nešto napomenuli. Znači, psihoterapijsku funkciju za samu žrtvu, *relief*, olakšanje iznošenjem istine dolaska do olakšanja. Ali ne samo to, ta istina, istina žrtve bi trebalo, to je moj stav, da posluži narodu, pročišćenju tog zla koje se u narodu nalazi, koje je izrodilo sva ova druga zla koja su snašla najviše one koji su postali žrtve, a žrtve su svi oni koji su patili nezasluzeno i uvek će biti žrtve oni koji nezasluzeno pate, ničim izazvano pate. Znači, svi su žrtve koji pate, neko više neko manje. Njima bi trebalo da posluži ta istina. Da. Pa neka da više ne oduzimam vreme. Hvala lepo.

Dinko Gruhonjić: Hvala lepo. Hoćemo, hoćemo, pripremamo to sve. Molim? Žolt Lazar, evo rekao je već gospodin, ... Mrkonjić.

Lazar Žolt: Gospodin Tasić je već dotakao sa ovim svojim komentaram o žrtvi. Ja se bojim da možda nisam dobro razumeo gospođu Hasanbegović. Vi ste pledirali više za *research* nego za *investigation*, jel' tako? Tu nije stvar samo terminološke prirode, evo ja želim da iznesem jedno drugo mišljenje. Naprotiv, ja bih bio više za *investigation* i to za tu vrstu isledničkog istraživanja. Naravno, komisija neće imati ingerenciju procesuiranja, ali poenta takvog ponašanja regionalne komisije je upravo u tome da nas što je moguće više, na što široj osnovi, sa što je moguće više slučajeva suoči sa svom monstruožnošću onoga šta se ovde događalo i da učini ono šta su i druge slične situacije, organi i pravne procedure i pravna tela činila i ranije, a to je da proširi razumevanje i percepciju šta to

može sve da bude žrtva i šta sve može da bude ratni zločin. Znači, ja sam više za *investigation, research* ćemo ostaviti nauci i mi možemo usput i da se bavimo tim *research* poslovima. Ja sam već i malopre pledirao za tim da ovo ne treba da bude jedina skupština, nego naprotiv da treba skupovi od sada da budu operativniji, u smislu, dakle, da dobijamo konkretna zaduženja ko hoće, naravno, da učestvuje i da podrži ovu inicijativu. Znači, nije samo stvar terminološke prirode, tako ja vidim ovu situaciju. Kao što rekoh REKOM neće moći da procesuiru, ali će itekako moći da stvori atmosferu i da, da kažem, skupi argumente kojima će tražiti proširenje možda krivičnog ili bilo kog drugog ratnog prava, u smislu mogućeg procesuiranja i nekih stvari koje, koje su možda do sada ostajale izvan pravnog sistema. I drugo, bojim se da je opet bio jedan nesporazum, mislim da je to bila aluzija na gospodina Balinta kad je spominjao II svetski rat i četrdesete godine, ja sam njega razumeo u smislu da jeste i to mogući odgovor za razumevanje onoga šta se nama sada događa. Ja se tu slažem sa gospodinom Balintom. To ne znači da ova komisija treba da istražuje, Bož' sačuvaj, ratne zločine u II svetskom ratu, to nije njen posao, ali ja lično, kao sociolog, imam vrlo valjane argumente da tvrdim da sukob i raspad, sukob na teritoriji bivše SFRJ, njen raspad jeste produžetak, nažalost, i II svetskog rata. Ako ništa drugo, bar u mentalitetu i u svesti ljudi i za to opet postoje valjani argumenti, a to jeste sad opet ono o čemu je govoreno i gospođa Kandić je to spominjala, to jeste već i pravac ka objašnjenju onoga šta nam se događa i to je itekako bitno. I naravno da mi nećemo moći da izbegnemo, ali ja verujem da to Pavel, nije tako ni mislio, mi nećemo moći da izbegnemo interpretaciju. Sama komisija će već biti interpretacija, sama ingerencija komisije će biti interpretacija i biće podložna tome, pa onda bolje da sama komisija kaže „mi ćemo da radimo to i to i interpretirajte to ovako i ovako i tražimo od državnih organa da stvore zakonske, pravne, medijske i ostale osnove koje će nama pomoći da mi što je moguće bolje obavimo svoj posao“. Znači, dajte da mi interpretiramo šta ćemo da, odnosno šta će ta komisija da radi. Dakle, da imamo inicijativu jednom rečju. Evo, toliko, ako mi još nešto ...

Dinko Gruhonjić: Hvala. Pavle Rak.

Pavle Rak: Hvala. Pavle Rak, još jednom. Ovde sam video jedno od pitanja koje je glasilo da li bi trebalo da se ograniči ova komisija na nekoliko samo, sadašnjih zemalja bivših republika Jugoslavije ili bi trebalo da uključi u svoj vidokrug Sloveniju i Makedoniju. Budući da se radi o ratovima koji su počeli u Sloveniji i to možda u poređenju sa tim šta se kasnije dešavalo jednim operetskim ratom, ali ipak ratom čije su interpretacije kasnije dovele do mnogo zle krvi i to se i dan danas nije sasvim stišalo. A i Makedonija je na kraju doživela jedan rat. Mislim da bi trebalo da uključimo te dve zemlje. U svakom slučaju, problemi su manji i lakše će biti obaviti istraživanje u te dve zemlje i zašto bismo onda ostavili nešto nedorečeno, ako je bitno povezano sa ovim šta se dešavalo u ovim centralnim oblastima. S druge strane, ja bih čak to proširio i na međunarodnom nivou, ne samo tako što bi učestvovali ljudi koji bi moderirali malo stvari i sprečavali nas da se ponovo sukobljavamo tamo gde nema za to mesta, nego i zato što je i međunarodna zajednica vrlo konkretno učestvovala u tom ratu i tu su bile neke žrtve i to može da dovede do zle krvi i razjasniti i te stvari, mislim da nije nekorisno. Ni od čega ne treba da bežimo, ni da skrivamo, tako da učesće i međunarodnog faktora u ovoj komisiji može da bude sa dve strane korisno i poželjno i zašto bismo unapred zatvarali vrata.

Dinko Gruhonjić: Jasminka Hasenbegović, Dragana Ćorić, pa Nataša Kandić.

Jasminka Hasenbegović: Ja dopuštam da ja moguće nisam razumela najbolje sve učesnike. Naime, ja, nemam ništa protiv da mi zamislimo tu komisiju i njene nadležnosti, i njene mandate vrlo široko. Ja se samo bojim da će to biti nerealno, u smislu neostvarivo. Pazite, ja mogu sasvim da razumem da pitanje uzroka sukoba devedesetih, ta ispitivanja mogu da vode sve do sredine prošloga veka, to je meni vrlo bliska ideja, ali ja mislim da ne možemo očekivati realnu podršku nekoj komisiji koja će imati takav zadatak. To je ono šta je moj stav i moguće da ja tu potpuno grešim. I takođe, ova druga napomena koja mi se čini jednako značajnom, da li *research* ili *investigation*. Koliko članova treba da ima ta komisija, ne samo članova nego i pomoćnika, saradnika, pazite, tu komisiju će finansirati najvećim delom države, jednim delom kako ja vidim iz predloga, malim delom eventualno Ujedinjene nacije i Evropa. Dakle, ne možemo očekivati, meni se čini da nije realno, da ta komisija bročano bude tako ekipirana da može da obavlja istrage u ovom drugom smislu reči. Mislim da će ona morati mnogo više da se oslanja na rezultate onoga do čega su došle nevladine organizacije, nauka, udruženja i svi oni koji se bave tim pitanjima. Prosto, da neće moći biti ekipirana i da mi ne treba da, u tom smislu, ne zato što to ne treba nešto načelno ... Nego da nije realno, nije ostvarivo očekivati od nje da ona obavlja istraživanja u onom drugom smislu. Ne zato što sam ja protiv toga, nego zato što mi se ne čini da je to realno ostvarivo. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Dragana Ćorić. Hvala vama.

Dragana Ćorić: Evo ja ću se potpuno neplanirano nadovezati. Ja mislim da sam ja dovoljno videla ovde da mogu ... Stalno čitam sad u ovom, delu i kažem potpuno se, ovaj ... Potpuno ću se neplanirano nadovezati na profesorkino sadašnje izlaganje. Stalno spominjemo da je REKOM, odnosno da će ta komisija biti istražno telo. Znači, ja sam sad ovde prvo kao pravnik, pa onda sve ostalo. Znači, vi kad kažete istražno telo vi prvenstveno mislite na nekoga ko samo preuzima odgovarajuće radnje da dođe do činjenica, ne interpretira ih. Mi ovde možemo, kako je tu već neko od govornika rekao, mi možemo da interpretiramo, odnosno da napravimo okvir ko će biti ljudi, mi možemo ovde da postavimo misiju, odnosno šta su ciljevi, kao što ovde lepo stoji misija šta će oni raditi i vizija šta ćemo da postignemo s tim što će oni istražiti i doći do tih podataka. Ali, prosto, ta interpretacija, isto kažem opet se nadovezujem na nekog od prethodnih govornika ... Prosto, jedna komisija, kao što reče i profesorka ne može da bude toliko dobro ekipirana da radi i istraživanje i da radi i tumačenje. Biće neka vrsta državnog tela, koliko ja razumem, državnog pod znacima navoda, odnosno međudržavnog: ali da tu komisiju u svakoj državi će defakto formirati država, znači, biće neka vrsta tela, neke njene produžene ruke, znači, radiće ono šta sama država ne želi. Prosto, taj kontekst interpretacije, činjenica pronađenih prosto mi se ne uklapa u njen koncept nekako. Možda ja tu negde gubim smisao. Možda sam, možda je još uvek dejstvo onog ručka ... Zaista ne znam šta je u pitanju, ali prosto, istražno telo, kako percipiramo da hoćemo da bude ta komisija, prosto ne bi trebalo da se bavi nikakvom interpretacijom. Došla sam do podataka, dobro, to je fakat, ja ću to staviti na *website*, ja ću to odštampati, ja ću to predočiti dalje. Postoje organi, postoje druge organizacije, postoje drugi ljudi koji će se

baviti time, oni će biti samo striktno dokumentacioni centar koji će se baviti tumačenjem. Hajdete samo još i to da razjasnimo. To mi je prva stvar. Još jedno generalno pitanje. Gledajući, naravno, ovaj regionalni izveštaj, ceo proces koji je trajao od maja 2006., primetila sam da ste zaista uspeli da okupite prilično impresivan broj učesnika, ne brojučano, nego organizaciono, znači da ste uspeli da animirate ljude sa svih strana, znači i NVO i udruženja porodica žrtava i svega ostalog. Da li ste imali nekakvih kontakata i u ovom smislu sa samom državom? A zašto vas to pitam. Isto malopre spomenuta komisija koju je formirao tadašnji predsednik je bila samo čisto kozmetički politički poen. Znači, ne bih da dođemo posle ovolikog jednog vašeg truda u neku vrstu situacije da ... Država će da formira to, al' će onda da vam veže ruke negde drugde. Razumete na šta mislim, da dođemo u takvu poziciju da se jednostavno formira komisija, izaberu se ljudi, jedan ceo veliki trud se kruniše u toj nekoj prvoj fazi i sad kad treba krenuti istraživanja - ništa. Znači, mislim da ste u ovoj nekoj fazi relativno dobro uspeli da izlobirate relevantne predstavnike koji bi bili zainteresovani da se komisija pojavi kao neka vrsta njihovog glasa. A možda bi sada trebalo, ako niste do sada imali takvih, kontakata sa državom, parlamentom, vladom, s kim god, da treba krenuti u neku vrstu lobiranja dalje u tom smislu, jer one, na koncu konca, ako ćemo gledati opet striktno prema ovome, ja sve po papiru kako piše, kaže zvanično telo koje osnivaju države naslednice ... Znači, država je, možemo mi da lobiramo koliko god hoćemo, mnoge sjajne inicijative su ostale u fiokama. Impresivan broj, milion potpisa, ja ne sumljam da ćemo ga skupiti, pazite što sam ja već krenula, da ćemo ga skupiti, ali prosto, prosto se bojim da to ne ostane u nekoj jako velikoj fioci, upravo zato što neće možda postojati dovoljno izlobirana državna struktura. Eto, toliko.

Dinko Gruhonjić: Bogdan ima samo jednu rečenicu, izvinjavam se.

Bogdan Ivanišević: Pa ja sam uživao slušajući gospođu Hasanbegović, sve što ste rekli. Ja bih želeo da upravo u duhu onom u kojem ste vi krenuli da ukažem na nešto što, ne da se ne slažem, nego da unesem samo jednu napomenu, da je u Peruu 800 ljudi radilo za komisiju, u Istočnom Timoru 280, u Južnoj Africi 350. To nisu ekonomske velesile, na neki način su našle načina da imaju veliki broj ljudi, tako da ni to ne bih zatvorio. Nemamo pojma u ovom trenutku koliko će ljudi raditi, možda vrlo malo zbog ekonomskih ili drugih ograničenja, možda ne. U meri u kojoj to onda utiče na ambiciju komisije, želeo bih da ostavim opet malo prostora za otvorenost u razmišljanju. A ja bih sad samo Vas da zamolim, možda da pojasnite distinkciju između *research* i *investigation*, meni nije sasvim jasno na koji način Vi pravite tu distinkciju; razumeo sam Vas da je *research* nešto što podrazumeva korišćenje sekundarnih izvora, a *investigation* podrazumeva intervjuisanje ljudi uživo, znači, primarnih izvora. Ako je to osnovna razlika, onda opet ne mora nužno biti nemoguće raditi i istraživanje u smislu *investigation*. Naravno, *investigation* pri tome nije krivično, krivična istraga, to se podrazumeva. Eto samo toliko.

Dinko Gruhonjić: Hoćete objasniti Jasminka ili nema potrebe? Nataša, izvoli.

Nataša Kandić: Ja mislim da je ... Kad se pogledaju svi ti razni raspoloživi tekstovi koji se tiču komisija, onda se vidi da one u principu nisu nikakva naučna tela. One prikupljaju,

ali isto tako i sprovode svoje istrage. Pazite, istrage u smislu dokumentovanja i to vrlo ozbiljne istrage. Mi smo ovde uvek mislili da zapravo komisija, ovaj REKOM, može itekako svojim istragama da pomogne rešavanju sudbine nestalih otkrivanjem masovnih grobnica. Znači, komisija neće biti isključivo fokusirana da sprovodi svoje istrage zato što ima veliki broj činjenica koji je utvrđen. Na primer, pred Haškim tribunalom je završen veliki broj predmeta, utvrđene su, postoje sudske činjenice. Biće, naravno problem sa presudama koje donose sudovi u regiji, zato što neke presude nisu baš u skladu sa presudama koje donosi Hag, a neke su presude, sa činjenicama koje su utvrđene, zbilja problematične. Komisija mora da prevaziđe i te probleme. To je jedno. Mislim da je potpuno jasno da komisija jeste dobrim delom istražno telo u vezi sa određenim slučajevima. Što se tiče interpretacije, znate, decenijama će se ovde istoričari, sociolozi, filozofi, politikolozi razni baviti interpretacijama i ova komisija doneće jedan vredan, pouzdan, zapravo činjenički zapis o toj prošlosti. I to je najvažnije, da mi imamo jedan činjenički zapis. Sada šta je taj izveštaj koji komisija treba da, na kraju, donese i sa kojim izlazi? Bilo koji izveštaj, pa čak i ovaj naš izveštaj koji, kad pogledate taj mali izveštaj, ono je građa na kojoj se zasniva taj izveštaj, od nekoliko strana, on je takođe nastao nekom analizom onoga šta se dogodilo, pričalo, govorilo, diskutovalo u tom konsultativnom procesu. Znači, izveštaj će biti izrađen na jednom, da kažem, veoma pažljivom, veoma metodološki kontrolisanom načinu prikazivanja tih činjenica. Naravno, kad se pogledaju izveštaji raznih komisija tu uvek ima ... Pa se kaže najveći broj zločina počinila je ta i ta strana ili se kaže, najveći broj nestanaka se ... Odgovornost za najveći broj nestanaka može se pripisati toj i toj strani. To isto spada u tu interpretaciju, odnosno tumačenje utvrđenih činjenica ili podataka koji su prikupljeni. Niko neće ... Komisija se neće baviti interpretacijama, to je besmisleno, imaćemo toliko naučnika koji će se decenijama baviti, ali ono šta mi ovog puta radimo, mi formiramo taj činjenički zapis koji niko neće moći osporavati. Molim vas, on će biti, imati, biti zasnovan na tako vrlo precizno definisanim, metodološkim uputstvima i kriterijumima da oni podaci na kojima se budu zasnivali i ti, da kažem, činjenički zapisi, oni će biti proveravani uvek iz nekoliko izvora. Neće se, znači, prihvatati sve što neko kaže kao jedna istina i sad je to to, to mora da postoji. Mora da se utvrdi koji će biti kriterijumi za dokazivanje da je nešto tačno i da je na tom nivou pouzadnih činjenica koje se ne mogu osporavati, jer su proverene. Znači, ono šta je bitno, mi ćemo ograničiti to polje za razne proizvoljne interpretacije i za razne laži i za razna, da kažem, poturanja nekih istina. Ovo će biti ograničavanje svega toga i to je ... Meni se čini da možemo da uspemo, da to možemo da dobijemo i to je onda rezultat koji vredi i što se tiče prošlosti, a vredi naročito što se tiče budućnosti. A i mislim da ne treba mnogo da se opterećujemo time šta ćemo sa interpretacijama. Neke istine će ostati toliko dugo koliko ... Dok se ne stvori takva jedna politička klima u kojoj će se propagirati ono šta piše u tom izveštaju. Kad smo mi čuli ono šta smo juče čuli, da su, koliko, 300 predstavnika katoličke crkve, najviši njihovi velikodostojnici, bili u Jasenovcu. Nikada nismo pre toga čuli ono šta smo čuli juče, prekjuče. Molim?

Mirko Đorđević: ... i nije uspelo.

Nataša Kandić: Pa kako nije uspelo? Pa, čekajte, rečeno je nešto šta je vrlo važno. Ja mislim i da i mi sa ovim, sa izveštajem te komisije, to će vremenom postati ... Niko neće moći, a da ne uzme u obzir taj činjenički zapis i u opisu prikazivanju nekih događaja niti

u opisu čitave te istorije. To je ... Meni se čini da to nikad nismo imali na ovim prostorima. Nikada.

Mirko Đorđević: ... pa da uobličimo?

Dinko Gruhonjić: Ako nema više diskutanata, onda možemo polako da sumiramo ovo šta je danas rečeno. Ja sam vas pažljivo slušao i pažljivo beležio sve šta ste govorili. Sada ću pročitati ovo šta sam ja ... Ovaj skup se zove konsultacije, tako da nije to skup sa konačnim zaključcima niti nam je to intencija. Znači, ono šta smo hteli i ono šta smo svi zajedno dobili jeste dijalog i jesu neke konkretne preporuke i neke teze koje smo čuli. Dakle, evo ja ću pročitati ... Počecu od onoga oko čega smo se, čini mi se, svi složili, a to je, vi me slobodno zaustavite ako grešim, REKOM je ideja koju treba podržati. Dakle, danas niko nije rekao da REKOM ne treba podržati. Regionalni pristup je potpuno opravdan i jedino moguć. Javna slušanja žrtava su veoma pozitivna. Zataškavanje prošlosti je i dalje dominantno u regionu, a REKOM je jedan od važnih načina da se tome stane na put. Biće neophodan snažan pritisak međunarodne zajednice da bi vlasti u regionu podržale inicijativu. Ne treba čekati 10. decembar 2010. godine za pritisak na vlast, već ih pozvati da se jasno i direktno izjasne odmah o zločinima. U skladu s tim bilo je i nekoliko predloga da se i političari uključe u proces konsultacija što do sada nije bio slučaj, odnosno da se u proces konsultacija uključe relevantne političke partije. Bio je predlog da se u proces konsultacija uključe i verske zajednice i da u sam REKOM treba da uđu predstavnici verskih zajednica na prostoru bivše Jugoslavije, da se uključe i akademije nauka, da se preispita uloga medija, kao i da se razmisli o tome da li mandat REKOM treba da se proširi i na medije, da se ne postavljaju preveliki ciljevi, pošto REKOM ne treba da traži ni sudsku, ni naučnu istinu, već istinu žrtve, da se komisija ne bavi interpretacijama, da komisija prikuplja podatke, a da se interpretacijom podataka bavi neko drugi, od istoričara preko svih ostalih naučnika i nadalje. S druge strane, prikupljanjem činjenica REKOM će ograničiti prostor za lažne interpretacije koje su sada prilično dominantne. REKOM neće moći da procesuiru, ali će moći da doprinese sudskim procesima. Kao veliki metodološki problem označena je tendencija zaborava i nezainteresovanost javnog mnjenja, konkretno u Srbiji za poziciju žrtve, čak i srpske etničke zajednice, a kamoli ostalih. Sledeći predlog je bio da se uključe Makedonija i Slovenija, a da se uključi i međunarodna zajednica pošto je i ona, na neki način učestvovala u sukobima, a imala je i žrtava sa svoje strane. Bio je jedan predlog da se REKOM, usled toga što, prema oceni govornika, neće dobiti podršku vlada u regionu, za početak institucionalizuje na nivou Vojvodine, ako sam dobro shvatio, pošto tu jedino možemo da dobijemo institucionalnu podršku. Sad, što se teza tiče, pročitacu samo nekoliko, dakle, dometi suočavanja sa totalitarnom prošlošću globalno su mali i poražavajući ... Veliki problem u istraživanju ove tematike kod nas je nedostupnost izvora, pa su se tu navodili primeri iz II svetskog rata ...

Lazar Žolt: ... izvinite, jel' mogu samo, pošto ste rekli da ...

Dinko Gruhonjić: Naravno, samo napred, slobodno.

Lazar Žolt: ... bojim se da taj izraz suočavanje sa totalitarnom prošlošću nije najadekvatniji i ja bih pre rekao autoritarnom prošlošću, jer time ... To su upravo ... Da, dobro ili može i tako ...

Mirko Đorđević: ... ta nam je uglavnom bila autorativna ... Hvala Bogu, drugu nismo imali.

Dinko Gruhonjić: Kao jedan od velikih problema označena je činjenica da su akteri zločina iz ratova devedesetih godina i dalje živi i da će učiniti sve da spreče ideju REKOM. Čuli smo i da je spisak žrtava koji je napravio Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva i spiskovi žrtava koje pripremaju Fond za humanitarno pravo i Documenta izvrstan doprinos akademskoj zajednici, takođe izvrstan doprinos zaustavljanju laži što se tiče ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Čuli smo i ocenu da bez učešća vrednosne većine nije moguće dobiti podršku za REKOM, a vrednosna većina je ovde definisana kao protivnik REKOM i kao protivnik suočavanja sa prošlosti. Veliki izazov je činjenica da će REKOM biti prva regionalna komisija, odnosno, međudržavna komisija u istoriji. Od osnovnih metodoloških pitanja čuli smo da je problem ko će biti osobe koje će biti članovi komisije, odnosno ko su ti neprikosnoveni autoriteti koji će biti prihvatljivi za sve strane. Zatim, kolika komisija treba da bude, da li mandat komisije treba da se proširi i van ratova devedesetih godina, pre svega na II svetski rat i, na kraju, da li komisija treba da preispita i ulogu intelektualaca u prošlosti, kao i predlog da se proces konsultacija produži, odnosno da se ne završi sledeće godine. I čisto konkretan metodološki predlog za sledeće konsultacije da se već unapred dostave upitnici sa konkretnim pitanjima, pre svega, metodološkim pitanjima na osnovu kojih bi učesnici konsultacija mogli da pruže konkretne odgovore.

Jasminka Hasanbegović: ... i argumentima za rešenja. Mislim ako su samo pitanja bez argumenata za različita rešenja, ljudi nemaju na osnovu čega da ...

Dinko Gruhonjić: Dobro, hvala ...

Đokica Jovanović: Ja imam samo jednu ...

Dinko Gruhonjić: Čekajte, samo malo.

Đokica Jovanović: Imam samo jednu situaciju, nisam se javljao dok ste govorili. Vi ste na početku izneli jedan zaključak koji bi otprilike trebalo da glasi da se vlasti izjasne o zločinima. Ja bih tu dodao da se izjasne i o ideji REKOM, jer mi ne tražimo ... Do sad, koliko sam video, nemamo zahtev prema vlastima da se izjasne o ovakvoj jednoj komisiji, o ovakvom jednom telu ... Izvinjavam se, samo sam ovo hteo da kažem. Tačno je, možda je čak i bolje da se izjasne samo o REKOM, jer već imate opšta mesta o zločinima i tako dalje. Svi koji su krivi treba da odgovaraju, prema tome, nama treba možda, to je i moje mišljenje ... Nama treba decidirani stav vlasti o tome da li oni zaista misle da im je potrebna ovakva komisija ili ne. A to je, naravno, onda, obavezujuće izjašnjenje.

Dinko Gruhonjić: Bogdan.

Bogdan Ivanišević: Pa ja sam u ovom prvom delu imao nedoumice oko tri zaključka, ako ti zaključci treba da reflektuju konsenzus o...

Dinko Gruhonjić: Ovo su preporuke, ne bih ih nazvao zaključcima ...

Bogdan Ivanišević: Dobro, svejedno. Mislim, to da REKOM treba da nađe istinu žrtve, ja nisam siguran da je to, ovaj, dobra formulacija, ne formulacija, nego ideja, jer istina žrtve je često subjektivna, uz sve dužno poštovanje prema onome što sve žrtve prolaze i ne bih, ne bih sužavao istinu, ako već koristimo taj termin za istinu žrtve...

Hajrija Mujović Zornić: ... možda staviti u odnosu na žrtvu, a ne žrtvu...

Bogdan Ivanišević: Isključili smo istinu, isključili smo sudsku i naučnu i suzili na istinu žrtve, ja nisam siguran da treba uopšte da ulazimo u definisanje ...

Dinko Gruhonjić: Ne, hajde metodološki da rešimo. Kažem, konsultacije ne služe da bismo mi sad ovde ponudili neki završni recept za nešto. Dakle, ja sam samo rekao za prve tri stvari da se svi slažemo, to je da je REKOM ideja koju treba podržati, da je regionalni pristup potpuno opravdan i jedino moguć i da su javna slušanja žrtava veoma pozitivna. A ovo ostalo su sve vaše preporuke i vaše teze, ove koje su izrečene.

Bogdan Ivanišević: Ali ja nisam uopšte čuo da si rekao, da si sveo slaganje svih na ova prva tri...

Dinko Gruhonjić: Jesam, jesam ...

Nataša Kandić: ... ne može da se snimi kad govorite u glas tako.

Dinko Gruhonjić: Dobro, dobro. Milica Rodić.

Milica Rodić: Ako mogu samo u vezi sa ovom trećom tačkom, u vezi sa javnim saslušanjima. Mislim da je u tom procesu isto veoma neophodna podrška medija, naročito ako uzmemo u obzir iskustva iz Južnoafričke Republike i nekih drugih zemalja koje su imale slična iskustva, po čemu su javna slušanja žrtava bila medijski popraćena. Profesor Jovanović je pričao o tome da nedostaje empatija, tako da mislim da podrškom medija u ovom procesu saslušanja žrtava bi se stvorila neka vrsta empatije i podrške, odnosno žrtve bi dobile neku vrstu podrške.

Dinko Gruhonjić: Hvala. Nataša.

Nataša Kandić: Ja mislim da treba ... Nekoliko puta, bar otkad sam ja došla, je pomenuto nedostatak ili odsustvo solidarnosti ili empatije i zapravo ta jedna nada da REKOM može da pomogne u podsticanju čitavog društva zapravo na solidarnost i empatiju prema žrtvama ... Ali, oko onog zaključka ili, da kažem, preporuke ili predloga

da se vlasti izjasne o toj inicijativi REKOM. Kada pogledate pažljivije naše izveštaje, oni vam pokazuju, ustvari, da smo mi u sve ovo uložili trud da stvorimo to, tu jaku regionalnu koaliciju. Znači, sve se ... Ovo je debata u okviru civilnog društva. Sada polako počinje da se približava taj trenutak kada mi treba da vidimo i da imamo jasne strategije o uključivanju medija, uključivanju verskih zajednica, uključivanju možda političkih partija. Znači, tek onda kada budemo napravili neki vrlo artikulisan *draft* modela komisije onda idemo prema vlastima, ali sada nam predstoji ... Ne zaboravite ... Jeste vi nekada pročitali nešto o REKOM u medijima? Ne. Mi ne postojimo kao događaj, kao inicijativa uopšte u medijima. Postoji u ovom izveštaju, ali to nije nikakva vest za medije. Znači, nama sad predstoji i sutra je taj prvi neki značajniji susret sa novinarima, sad mi treba da vidimo kako ćemo postati događaj, vest za medije. E, to je ono šta ... Pazite, mi nemamo ni strategiju za uključivanje verskih zajednica. Mi imamo povremeno nešto u Bosni i Hercegovini, dođe neki hodža i uključuje se na vrlo konstruktivan i pozitivan način, ali mi imamo ... Ne znamo kako ćemo sa pravoslavnom crkvom ovde. To je komplikovano, to je ... Znači kakvi smo i kakva je kod nas crkva. Kaže nema *gay* parade ili šta kaže Sodoma i Gomora, prema tome ... Onda treba da imamo strategiju kako ćemo uključiti političke partije. Polako dolazi vrlo jedan složen, komplikovan deo konsultativnog procesa koji treba na kraju da se završi vrlo snažno, sa jasnom našom snagom, da možemo prema vlastima i institucijama da idemo i da budemo sasvim sigurni da im neće biti lako da kažu „ne“ ovoj inicijativi, nego da će morati ... Ko će od njih smeti da kaže „mi nećemo činjenice“. Neće im biti lako to.

Dinko Gruhonjić: Dobro. Imate još dopuna? Ako nemate, mi imamo vaše adrese, *email* adrese i dobićete, dakle i ove preporuke i teze koje sam vam pročitao, koje ćemo uobličiti. Na sajtu koalicije ćete imati i čitav transkript i dobićete ga isto na *email*, transkript sa ovih konsultacija. Bićete obavestavani, naravno, o svim daljim koracima u konsultacijama. Još jednom podsećam, ako želite da potpišete podršku inicijativi, lifleti su pred vama, oni koji su potpisali, zahvaljujem vam se. I svima vama hvala što ste bili danas sa nama. Pozivam vas još da popijete kafu i da se družimo, što kažu, na marginama skupa.